

**Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі
Әл Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті**

Мұсатаев С.Ш.

САЯСИ БИЛІК

Оқу құралы

Алматы, 2014

ӘОЖ 32(075.8)
КБЖ 66.0я73
М 85

Оқу құралының рецензенттері:

Нұрымбетова Г.Р. - саяси ғылымдарының докторы, профессор;

Қайдарова Ә.С. - саяси ғылымдарының докторы;

Жүсіпова А.С. - саяси ғылымдарының кандидаты.

Мұсатаев Сейілбек Шаяхметұлы

М85 Саяси билік /Жоғары оқу орнының студенттеріне арналған оқу құралы/. - Алматы, 2014. -135 б.

ISBN 978-601-04-0733-6

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Редакциялық-баспа кеңесі шешімімен баспаға ұсынылған.

“Саяси билік” оқу құралы студенттерді билік ұғымының мәні мен табиғаты, формасы мен құрылымы, саяси және мемлекеттік биліктің қызмет етуі және өзге де ерекшеліктері туралы жалпы біліммен қамтамасыз етуге арналған. Әр тараудың соңында оқырманның өз-өзін тексеруіне арналған сұрақтар, негізгі және қосымша әдебиеттер тізімі берілген.

Оқу құралы студенттер мен магистранттарға, саясаттанумен және саяси-құқықтық ілімдер тарихымен әуестенетіндерге арналған.

ISBN 978-601-04-0733-6

© **Мұсатаев С.Ш., 2013**
Авторлық құқық заңмен қорғалған
All rights are reserved

АЛҒЫ СӨЗ

Билік – саясаттанудағы негізгі түсініктердің бірі. Оны саяси құрылым, саяси қозғалыс ретінде қарастыруға болады. Билік түсінігінің анықтамасы, оның мәні мен сипаты – мемлекет пен саясаттың табиғатын танудың маңызды шарты. Билік бүкіл қоғамдық қатынастардың ішінен саясатты бөліп қарастыруға мүмкіндік береді.

Қазақстан тәуелсіз, дербес мемлекет болып, өз саясатын жүргізіп, ел билеудің, билікті іске асырудың баламалы мүмкіндіктерін жан-жақты ойластырып жатқан кезде жастарды билік туралы ұғым-түсініктердің қыр-сырымен қаруландырудың маңызы зор. Осыған орай, осы оқу құралында бұл мәселенің теориялық тұстарын жұртшылық назарына ұсынбақпыз.

Билік туралы түсінік күнделікті өмірде, ғылыми әдебиетте кеңінен қолданылады. Мәселен, фәлсафашылар қоғамдық биліктің заңдылығын, әлеуметтанушылар билік әлеуметтануын қарастырса, экономистер ақша билігі, саясаттанушылар саяси билік, жаратылыстанушылар табиғаттың билігі, психологтар адамның өзіне деген билігінен бастап, билік психологиясына дейінгі аралықты, ата-аналар отбасы билігі, діндарлар құдай билігі туралы айтуға бейім тұрады. Жалпы, билік дегеніміз не? Осы сұрақтың жан-жақты жауабын ұсынылып отырған оқу құралынан табуға болады, яғни билік ұғымының табиғаты, мәні мен мазмұны, құрылымы мен қызметі, ресурстары мен принциптері қарастырылып, дәрістер түрінде беріледі. Дәріс барысында өтетін тақырыптар мен апталарға бөлініп, қамтылатын мәселелер терең тұжырымдалады. Мұның өзі, түптеп келгенде, осы оқу құралына сүйене отырып, дәрістер әзірлеу мен өткізуді жеңілдетеді. Ал студенттерге пәнді оқу барысында кездесетін терминдерді, түсініктер мен тұжырымдамаларды терең түсініп шығуына мүмкіндік туады, келешекте тәжірибеде қолдана алатын теориялық ілім мен біліктілік қалыптастырады.

Кіріспе

Билік – адамзат қоғамын басқару, бақылау, қадағалау, біріктіру, бағыттау, үйлестіру, ұйымдастыру сияқты кең ауқымды қызметтерді кешенді түрде атқаратын, саяси өмірдің басты құрамдас элементі әрі қозғаушы күші саналатын бірегей құбылыс болып табылады. Ауасыз тіршілік болмайтыны сияқты, биліксіз саясат болмайды. Биліктің табиғаты күрделі, қасиеті мен белгілері, құпия сырлары көп. Биліктің түрлері де сан-алуан, биліктің мәні мен мазмұнына қарай саясат та мың құбылады. Сондықтан билік ұғымы саясаттануда ерекше орын алады, тіптен, билікті зерттеуші саяси ғылымның дербес саласы – кратология бар. Бұл оқу құралының қажеттілігі мен маңызы да осымен анықталады, оның алдына қойған мақсаты – билік ұғымына жан-жақты анықтама бере отырып, студенттердің бойында билік туралы жүйеленген біртұтас түсінік қалыптастыру.

Нақтырақ айтар болсақ, біріншіден, билікті күрделі қоғамдық құбылыс ретінде теориялық тұрғыда танып-білген сайын, студенттердің саясатқа деген қызығушылығы артады. Екіншіден, оқу құралы билік туралы теориялық білім берумен қатар, студенттерді тәжірибелік маңызы зор ақпараттармен қамтамасыз ету арқылы саясат пен басқарудың өзара қатынасын айқындауға, билікті жүзеге асыру барысында атқарылатын қызметтерді (шешім қабылдау, шешімдерді атқару, бақылау, бағыныштыларды сендіру және көндіру, ынталандыру, мәжбүрлеу, т.б.), биліктің легитимділігі, тиімділігі, нәтижелігі сияқты сапаларын, билік қатынастарының психологиялық ерекшеліктерін білуге көмектеседі.

Сонымен қатар осы оқу құралын тиісті пән ауқымындағы әдістемеге сай қолдану арқылы әлемдегі және Қазақстанның саяси өміріндегі биліктің орны мен рөлі, саяси жаңғыру мен дамуға биліктің қатысы, биліктегі жағымды өзгерістер мен жағымсыз құбылыстар, мемлекеттік биліктің құрылымы мен қызметі жайлы да кешенді білім алуға болады. Түптеп келгенде, билікті тану болашақ саясаттанушы маманның біліктілігі мен азаматтық белсенділігін арттыруына ықпал етеді.

Биліктің нысаны мен субъектілері қалыптасқан саяси хал-ахуалға қарай орын ауыстырып отыруға қабілетті екені де оқу материалдарында ескерілген. Мысалы, демократиялық қоғамда биліктің қайнар көзі халық болуы халықтың билікке қатынасын бір мезгілде объект және субъект деңгейлеріне алып шығуымен ерекшеленеді. Яғни биліктің объектісі ретінде халық билік тарапынан басқарылса, субъектісі ретінде халық биліктің қайнар көзі болғандықтан, өздерінің өкілдері арқылы өзін-өзі басқарады, билікке қоғамдық бақылау жасайды. Осындай жағдай биліктің жекелеген субъектілеріне (президент, министр, король, шах, әмір, император, т.б.) қатысты саяси өмірде орын алуы жиі кездеседі. Тарихта да, қазіргі кезде де билік субъектілеріне астыртын ықпал етуші сыртқы саяси күштер, «сұр кардиналдар», кландар, лоббилік қысым жасаушы топтар көптеп кездеседі. Оқу құралы билік

әлеміндегі осындай мәселелердің де мәнін ашып беріп, оқырмандардың қызығушылығын оята түседі.

Оқу құралы шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектеріндегі зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып, құрастырылған. Ежелгі заман ойшылдарынан бастап, орта ғасырлардағы, қайта өрлеу дәуіріндегі, жаңа замандағы ғалымдардың билік туралы тұжырымдамаларымен негізделген. Қазіргі замандағы билік туралы қалыптасқан ғылыми көзқарастар саясат пен билік қатынастарындағы тенденциялармен өзара байланыста қарастырылған.

Әлемдік саяси тәжірибедегі билік қатынастарының ерекшеліктері де назардан тыс қалмаған. Демократиялық, авторитарлық және тоталитарлық биліктердің мәні мен мазмұнын білумен қатар, тарихтан сабақ ала білу қажеттігі ескерілген. XX ғасырдың аяғы мен XXI ғасырдың басында әлемді дүр сілкіндірген билікті төңкеру процестері, түрлі-түсті төңкерістер мен «араб көктемі» сияқты биліктің легитимділігінен айырылу процестері де арнайы тақырып ауқымында қарастырылған.

Жалпы, кратология ғылымында қолданылатын терминдер мен ұғымдардың саны бес мыңнан асып кетеді (мысалы, конституция, демократия, диктатура, президент, монарх, парламент, депутат, министр, сыбайлас жемқорлық, аристократия, бюрократия, охлократия, технократия, саясат, монархия, иерархия, тоталитаризм, көшбасшы, император, шах, әмір, хан, уәзір, спикер, құзырет, мэр, әкім, инаугурация, импичмент, регламент, өкілеттік, референдум, консенсус, реформа, жүйе, дағдарыс, менеджмент, мониторинг, билік бөлінісі, т.б.). Олардың үштен бірі кратологияның сөз қорын құраса, қалған бөліктері негізгі ұғымдар мен биліктің бай табиғатын сипаттауға арналған. Қазақ елінің өзінде мемлекет басшысының бірнеше атауы бар – Президент, Ұлт көшбасшысы, Елбасы, мемлекет басшысы, Бас әскери қолбасшы. Сондықтан да, саяси билікті зерттеп түсіндіретін кез келген әдебиеттің құрылымы мен мазмұны күрделі болып келеді. Осы жерде, автор тарапынан оқу материалын қазақ тілінде барынша түсінікті мазмұндау мен баяндауға барынша күш салынғанын айта кеткіміз келеді.

Оқу құралын қолдану тек студенттер қауымына ғана емес, билік органдары, мемлекеттік қызметкерлер, партиялар мен қоғамдық ұйымдардың өкілдері, журналистер, педагогтар, жалпы, билікке қызығушылық танытатын көпшілік үшін де кеңінен қолдануға жарайды. Себебі билік әмбебап ұғым ғана емес, қоғамдық құбылыс болып табылады.

1-дәріс. «Саяси билік» пәнінің мақсаты мен міндеттері

Билік әлеуметтік құбылыс ретінде

«Билік» ұғымының анықтамасы

Биліктің табиғатын түсіндіруші ғылыми тұжырымдамалар

Саясаттануда саяси билік теориясы негізгі орын алады. Адамзат тарихында билік ұғымы бір адамның екінші адамға үстемдік етуі, бағындыруы деп түсіндіріліп келді. Ал қазіргі таңда бұл ұғымды жан-жақты зерттейтін кротология ғылымы қалыптасты. Ол саясатпен тығыз байланысты және саясаттың, саяси институттар мен барлық саясат әлемінің мәнін түсінуге мүмкіндік береді. Себебі саясаттың негізгі мәселесі – билік, ал мазмұны – билік үшін күрес және билікті жүргізу. Шығыстың көрнекті ойшылы Ибн-Халдун (1332-1406): «Адамның басқа жан-жануарлардан ерекшелігі – билік үшін күреседі», – деген екен.

Ағылшынның ең ірі фәлсафашыларының бірі, қоғам қайраткері Бертран Рассел (1872-1970) физикада басты ұғым энергия болса, қоғамдық ғылымдарда негізгі ұғым билік деп дұрыс айтқан. Ал Американың әйгілі әлеуметтанушысы Талкотт Парсонс (1902-1979) экономикалық жүйеде ақша қандай орын алса, саяси жүйеде билік те соншалықты орын алады деген. Сондықтан бұл курстағы басқа тақырыптардың бәрі билікке қатысты.

Саясаттануда билік, биліктің туындауымен байланысты қоғамдық қатынастар, биліктің негізі, шығу көзі, қызмет етуі мен заңдылығы басты мәселе болып табылады. Билік туралы мәселені қарастырғанда, ең бастысы, оның негізінде жатқан қатынастардың әмбебаптық сипатын ескере кеткеніміз жөн. Әлемде үстемдік құрып тұрған жалпыға бірдей өзара тәуелділік элементтері – тәуелділік, үстемдік және бағынушылық осы қатынастардың өзегі болып табылады. Өзара тәуелділік табиғатта әмбебаптық сипатқа ие және онда белгілі бір иерархияны қалыптастырады.

Өзара тәуелділік тірі жәндіктер ассоциациясының ішінде басқа мазмұнға ие болады. Болмыстың түпкілікті сипаттамасы бола отырып, бай-бағландардың тіршілік етуі үшін қажетті сипат ала отырып, өзара тәуелділік ассоциациялардың ішінде иерархиялық байланыс жасай отырып, олардың гендік құрылымы мен инстинктінде тұғырланады.

Бұған аралардың ұясы, құмырсқалардың, термиттердің колониясы, т.б. мысал бола алады. Мұнда иерархия биологиялық түрлердің табиғи негізінде, олардың гендерінде болады. Особьтардың күресі, олардың жеке қасиеттері шешуші рөл атқаратын жоғары ұйымдасқан хайуандардың үйіріндегі иерархияның қалыптасуы барынша ашық және мейлінше аз консервативтік сипатқа ие. Адамдар қауымдастығына келер болсақ, тайпалар отбасындағы адамдардың ең алғашқы бірлестіктері болып табылады, олардың ішінде әрекет бірлігін дағдыландыратын және осы қауымдастықтың

тұтастығын сақтайтын ұйымдастырушы элемент ретіндегі биліктің қалыптасуы мен қызмет етуінің бастауы жатыр.

Адамзаттың арғы тектерінің қауымдық тобында биліктің қалыптасуы және қызмет етуі қарапайым психофизиологиялық негіздегі тұлғалардың шынайы мінез-құлықтарынан келіп шықты. Әлеуметтік тұрғыдан алғанда адамзаттың арғы тегі *біртекті* болды.

Еңбек бөлінісі, айырбастың дамуы адамдар қауымдастығының әлеуметтік жіктелуіне алып келді, яғни қажеттіліктерді қанағаттандыруда, тұрмыс салтында әр алуандылық, мүліктік теңсіздік қалыптасты, әртүрлі кәсіптер, сословиелер, таптар пайда болды. Адамдар ассоциациясы этномәдени, әлеуметтік, жыныстық, жас ерекшеліктік, кәсіби және басқа да негіздерге ие бола бастады. Осындай жағдайларда биліктің қалыптасуы мен қызмет етуі, үстемдік ету мен бағынудың әлеуметтік иерархиясының жүзеге асуы, адамдар мүдделерінің түйісу процесінің іске асуы тым күрделене түседі де арнайы білім мен дағдыларды талап ететін ерекше әлеуметтік функция – элитарлық әрекетке айналады.

Бұдан қоғамның саяси мәдениеті қалыптасып, дамиды, оны игеру мен қолдану, әлеуметтік құбылыс ретінде биліктің пайда болуы мен қызмет етуі орын алады. Жалпы, биліктің қажеттілігі мен үстемдік ету, бағыну қатынастарының табиғилығы айқын болғанымен, нақты жағдайда, субъект-субъектілік қатынастар жүйесінде үстемдік ету мен бағынудың қалыптасуы, қызмет етуі мен дамуы шынайы түрде қандай деген сауал кадр сыртында қала береді. Билік құрудың осы мәдениетінің ерекшеліктерін ашу саясаттанудың ғылым ретіндегі өзгешелігін, оның пәндік мазмұнын көрсетеді. Сондықтан саясаттануды билік туралы ғылым деп қысқаша атауымызға болады. Сонымен, *билік* дегеніміз не? Бұл ұғымға қызығушылық ерте замандардан басталған. Биліктің өз құпиясы бар. Адамзат өз дамуының өне бойында өзінің ойшыл өкілдерімен оның мәнін ашуға талпынды. Неге адамдар басқа адамдарға бағынады? Америкалық демократияның атасы Т. Джефферсон айтқандай, бір адамдар ат сияқты ер-тоқыммен, ал енді біреулері шпоралы саптама етікпен туылмайды (шпора – салт атты адамның етігінің өкшесіне қағылатын темірден жасалған көмекші құрал, аттың үстінде отырып тебініп қалғанда, жануардың екі бүйірінен нұқып қалу үшін қажет). Яғни адамдар дүниеге келгенде бірдей, ешкім тумысынан бастық немесе бағынышты емес. Бірақ осылай болса да, біреулер билік құрады, ал басқалары осы билікті мойындайды және оған мүлтіксіз бағынады.

Билік құрылымын зерттеушілер бұл ұғымды анықтауда әртүрлі тәсілдерді қолданып, түрлі көзқарастарды ұстанады. Билік – билік құру объектісін басқарудағы ерекше іс-әрекеттерді жүзеге асыратын субъект. Себебі биліктің әсері қоғамның барлық құрылымдық элементтеріне бойлай отырып, жүзеге асатындықтан, қоғамдық өмірдегі өз көрінісінің көптүрлілігімен сипатталады. Бұл:

▪ еріктің, бастаманың, жігердің көрінуі, субъект-субъектілік қатынастардың белсенді элементі;

- мақсатты жасақтау, бағыныштылардың тіршілік әрекеттерінің мәнді аспектілерін бағдарламалау;
- шешімдер қабылдау, оларды жүзеге асыру тетіктерін анықтау;
- жеке мүдделерді түйістіру мен ескеру;
- жалпы мүдделердің жеке мүдделерден басымдығын мойындау және осы басымдықтарды қамтамасыз ету үшін биліктік ықпал ету нормалары мен құралдарын қолдану;
- биліктік ықпал етудің әлеуметтік мәнін мойындаумен байланысты билік субъектісінің ерекше психикалық жағдайы, т.б.

Осы аталған бағалау пікірінің барлығы билік мәніне тереңдей еруге талаптану болып табылады. Әлеуметтік өмірде билік өзін көпәспектiлi және көпөлшемдi құбылыс ретiнде көрсетедi. Билік құрушы субъект өз акцияларында, әрекеттерінде өз «Менінің» шегінен шығып кетеді. Оған объектіге ықпал етуге ұмтылу, онда өзінің субъектілігін, яғни өзінің әлеуметтік ықпалы мен мәнін жүзеге асыру тән. Бұқаралық санада қалыптасқан жалпы түсінік бойынша билік тәртіп үшін керек, ол – қоғамдағы тәртіпті сақтаудың қаруы, құралы. Бұл формуланың көзге көрініп тұрған қарабайырлығына қарамастан мұнда билік қажеттілігін мойындау мен билік құрудың мақсаты көрсетілген.

Биліктің маңызды қырлары:

- адамдарды нақты іс-әрекетке ояту қабілеті, үстемдік етуші субъект мүдделері мен мақсаттары негізінде әрекеттер жасату;
- адамдардың билікке тиімсіз іс-әрекеттерінің алдын алу қабілеті;
- нақты күштердің үстемдігін көрінбеген жағдайдың өзінде жүзеге асыру мүмкіндігі;
- тұтастығы, барлық жерде мәжбүрлеу түрінде өмір сүру қабілеті. Мұндай мәжбүрлеу жеке үстемдік ретінде қабылданбайды.

Тақырыпты пысықтау сұрақтары:

1. Билік ұғымының мәні мен мазмұнын ашып беріңіз.
2. Саяси ғылымдар құрылымындағы билік ұғымының орны қандай?
3. «Саяси билік құбылысы» пәні, оның объектісі мен мақсатын айтып беріңіз.

2-дәріс. Биліктің мәнін анықтау барысында туындаған парадигмалар
Телеологиялық, бихевиористік, психологиялық, жүйелік, құрылымдық-қызметтік, реляциондық тәсілдер ауқымындағы биліктің түсіндірмесі

Саяси білімдер жүйесінде билік ұғымын анықтаудың әртүрлі тәсілдері бар. Билік әрқашан да жалпыға бірдей үміттену, дәмелену объектісі болған. Ол адамзат пайда болғаннан бері бар дүние. Оның қажеттілігі туралы ертедегі грек ойшылдары айта бастаған.

Биліктің қажеттілігі:

- 1) адамдар барлық жағдайда өз құқықтарын қамтамасыз етеді;
- 2) қоғамдық қатынастардың негізі болып келетін қоғамдық ережелерді бекітеді;
- 3) қоғамдағы шаруашылық қызметін атқарады.

Билік ұғымы саяси ғылыми әдебиеттерде әртүрлі жағынан түсіндіріледі. Билік туралы түсінік күнделікті өмірде ғылыми әдебиетте кеңінен қолданылады

Қазіргі саяси ғылыми әдебиеттерде биліктің бес анықтамасы бар:

1. Телеологиялық (*грекше teleos – мақсат, logos – түсінік, ілім*).

Телеологиялық тәсіл кез келген құбылыс, процесс өзінің негізі, қозғалтқыш күші ретінде алдын ала белгіленген мақсатты ұстанатынын мойындауды білдіреді. Сондықтан адамдар қауымдастығына бірқалыпты, реттелген даму мен тұтастықты сақтау мақсат болып табылатындықтан, биліктің қалыптасуы мен қызмет атқаруы осыдан келіп шығады-мыс. Мұндай тәсіл биліктің қажеттілігінің қандай да бір анық аспектісін дәйектегенімен, оның қалыптасуы мен қызмет етуінің жолдары туралы нақты сұраққа жауап бере алмайды. Маңызды элементі билік болып табылатын барлық әлеуметтік процесті тек нәтижеге, мақсатқа телу оның мағынасын және ондағы билік рөлінің мәнін түсінуді тым жұтаңдатып жібереді. Адамгершілікке жат мағынаға ие «мақсатқа жетуде кез келген әрекетті қолдануға болады» деген белгілі формула өзінің әдістемелік негізі ретінде билікті түсінудің осындай тәсілін ұстанады.

2. Инструменталдық. Билікті түпкілікті әлеуметтік мәселелерді шешетін құрал, аспап ретінде қарастырады. Бұл тәсіл билік құралдарын қолдану қажеттілігін аша отырып, олардың әлеуметтік процестегі мәнін анықтайды. Биліктік ықпалдың шынайы актілерін, ұйымдастыру құрылымдарының сәйкестігін, өкілеттіктерін, түпкілікті әлеуметтік мәселелерді шешу үшін қолданатын әдістер мен құралдарды бағалауға, сараптауға мүмкіндік береді. Бірақ инструменталдық тәсілдің негізінде билік әрекетінің тиімділігін анықтау әдістемесін жасау мүмкін болғанымен, оның биліктік іс-әрекеттің гуманистік аспектілерін толықтай бейнелей алмайтындығын ескеру қажет. Биліктің аса тиімді әлеуметтік құрал екені сөзсіз. Ол үстемдік етуші әлеуметтік күштердің мүдделерін іске асыруға пайдаланатын сословиелік, таптық, этникалық және басқа да құрал болуы мүмкін. Сондықтан биліктің инструменталдылығы оның әлеуметтік маңызын аша алмайды деп айтуға болады.

3. Функционалдық. Әлеуметтік құбылыстарды, оның ішінде билікті зерттеудің де бірден-бір іргелі тәсілі, өйткені тек функцияларда ғана мейлінше толық формада биліктің мәні, әлеуметтік ықпалы мен маңыздылығы, оның іс-әрекетінің өзгешелігі көрініс табады. Билік құру адамдар қауымдастығының тұрақтылығын, олардың мүдделерінің түйісуі мен дамуының мақсаттылығын қамтамасыз ететін маңызды әлеуметтік функция болып табылатындығы сөзсіз. Функционалдық тәсіл билік пен саясаттың ажырамас бірлігінен туындайды. Билік функциялары, ең алдымен, саяси тұрғыда болады. Яғни билік формасының қажеттілігін, билік субъектісінің билік құруға құқығын, билікті жүзеге асыруда белгілі бір ұйымдасқан құрылымдарды, күштерді, құралдарды

және әдістерді пайдалану заңдылығы мен қажеттілігін негіздейтін саяси идеология жасақталынады.

4. Құрылымдық-функционалдық. Бұл тәсіл адамдар қауымдастығының билеуші және бағынышты болып екі құрылымдық элементке бөлінуімен және олардың бір-біріне функционалдық тәуелділігін анықтаумен байланысты. Осы тәсіл билік пен оған бағынушылардың өзара қарым-қатынасын субъект-субъектілік қатынастар ретінде қарастыру арқылы оларға қойылатын әлеуметтік талаптар жүйесін анықтауға мүмкіндік береді. Функционалдық және құрылымдық-функционалдық тәсілдер билік пен саясаттың жалпы теориясын жасақтау үшін, билік пен саясаттың адамдар қауымдастығындағы орны мен мәнін анықтау үшін құнды. Бірақ билікті қолдану іс-әрекетін, билік құрудың әлеуметтік-саяси тәжірибесін, оның ситуативтік және субъективтік аспектілерін анықтау мен бағалаудың нақты процесін сараптау үшін бұл тәсілдер жеткіліксіз.

5. Билікті еріктің, жігердің көрінуі ретінде түсіну. Бұл тәсілде биліктік ықпал етудің мақсаттылығы мен қарқындылығына ерекше назар аударылады, әлеуметтік дамудың нақты процесі билік құрушының субъективтік еркінің, жігерінің іске асуының нәтижесі ретінде қарастырылады және субъект-субъектілік қатынастардың объективтік негіздері еленбеуі де мүмкін. Методологиялық тұрғыдан алғанда бұл тәсіл волюнтаризмге, субъективизмге, авантюризмге ұрындырады. Билік қаншалықты күшті әрі агрессивті болғанымен, дүниеде барлығы дерлік билікке бағына бермеуі мүмкін.

Бихевиористік анықтама бойынша билік деп басқа адамдардың жүріс-тұрысын, өзін-өзі ұстауын өзгерту мүмкіндігіне негізделген іс-әрекеттің ерекше түрін айтады.

Сонымен қатар **конфликтілік анықтама** билікті дау-жанжал жағдайында игілікті бөлуді реттейтін мүмкіндік, шиеленісті шешудің құралы деп түсіндіреді.

Біраз ғалымдар билікті кең мағынасында басқаларға тигізілетін жалпы ықпал ретінде қарайды. П. Моррис, А. Гидденс сияқтылар, жоғарыдағы көзқараспен келіспей, билікті біреуге немесе бірдеңеге тигізетін жай ғана ықпал, әсер емес, оларды өзгертуге бағытталған іс-әрекет дейді.

Америка саясаттанушылары Г. Лассуэлл мен А. Каплан «Билік және қоғам» деген кітабында билікті шешім қабылдауға қатысу мүмкіндігі ретінде сипаттайды.

Сонымен, біз билік туралы ғалымдардың арасында ортақ пікір, анықтама жоқ екенін байқадық. Батыстың әлеуметтанушысы Р. Мартин билік махаббат сияқты, күнделікті тілімізде жиі пайдаланылады, іштей сезіледі, бірақ сирек анықталады деп бекер айтпаған. Оның себебі француздың саясаттанушысы Ж. К. Шевалье айтқандай, адамдарды биліктің жалпы ұғымының айналасындағы айтыс-тартыстан гөрі нақтылы, шын мәніндегі биліктің өзі көбірек ойландырған, магнитше тартқан.

Дегенмен, ғылым болғандықтан түрліше анықтама беріледі. Мысалы, «Философиялық энциклопедиялық сөздікте» билік туралы былай делінген:

«Сөздің жалпы мағынасында билік өз еркінде жүзеге асыруға қабілеттілік пен мүмкіндік, адамдардың жүріс-тұрысы, іс-әрекетіне қайсы бір амал-әдістер – бедел, құқық күштеу арқылы шешуші ықпал жасау» (Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – 85-б.). Біздіңше, ***билік деп біреудің екіншілерге әмірін жүргізіп, айтқанын істетіп, олардың іс-әрекеті, қызметіне ықпал етуін айтады.***

Билік адамзат қоғамымен бірге пайда болып, дамиды, кешегі мен бүгінді, бүгін мен келешекті жалғаушы құбылыс. Ол, ең алдымен, қоғамдық өндірісті ұйымдастыру үшін керек. Биліксіз барлық қатысушы адамдарды біртұтас ерікке бағындыру қиын. Билік адамдар арасындағы қарым-қатынастарды, адамдар, қоғам және мемлекеттік саяси институттар арасындағы қатынастарды реттеуге міндетті. Ол қоғамның тұтастығы мен бірлігін қолдау үшін керек.

Алғашқы қауымдық қоғамда билік қоғамдық сипатта болды. Ол кезде билікті қауым бастығын сайлайтын ру мен тайпалардың барлық мүшелері бірігіп іске асыратын. Әлеуметтік бөлшектену өрістеп, мемлекеттің пайда болуына байланысты ру басшыларының адамгершілік беделі төмендеп, оның орнына ақсүйектер билігінің беделі ұлғайды. Биліктің аппараты дүниеге келді, адамдарды еркінен тыс, ықтиярсыз еркіне көндірген мекемелер пайда болды. Олар мемлекет ретінде қоғамнан дараланып, оқшауланып, оның үстінен қарайтын органға айналды. Құлдық қоғамда саясат, саяси билік пайда болды. Сондықтан саяси биліктің пайда болуын қазіргі саясаттануда мемлекеттің пайда болуымен байланыстырады.

Әдетте, «билік» деген сөз әртүрлі мағынада қолданылады. Оны ықпал ету бағытына, объектісіне байланысты былай етіп бөледі: ата-аналар билігі, мемлекеттік, экономикалық, саяси, әлеуметтік, құқықтық, әскери, рухани билік. Бірақ биліктің толық мағынасы мемлекеттік-саяси салада ғана айқындалады. Сондықтан саяси билік биліктің ең басты түріне жатады.

Биліктің басқа түрлерімен салыстырғанда саяси биліктің мынадай ерекшеліктері бар: оның өктемдік сипаты (ол басқа биліктерден жоғары тұрады, оның шешімдерін қалғандары орындайды), оның бүкіл қоғамның атынан билік жүргізуі, басқарумен кәсіби айналысатын адамдардың ерекше тобының болуы, оның көпшілік адамдардың мүддесін қозғауы, басқа мекемелерге қарағанда билік органдарының тәуелсіздігі, қоғам өмірінің жұмыс тәртібін белгілеуде жеке-дара құқығы, мемлекет шеңберінде ашық күш қолдана алуы, т.б.

Аталған тәсілдердің барлығы билік, билік құру ұғымдарымен белгіленетін қоғамдық қатынастардың шынайы мазмұнын жете түсінуге, биліктің көпөлшемділігін, оның мәндік аспектілерін жете түсінудің қиындығын ашуға, билік мәнінің сарапшылар анықтаған тәсілге, позицияға және мүддеге тәуелділігін түсіндіруге мүмкіндік береді. Сонымен, билікті адамдар қауымдастығына тұтастықты сақтау үшін оның құрылымдық элементтеріне мақсатты әсерін тигізетін белсенді, жігерлі бастама ретінде, қоғамның ішкі және сыртқы өзекті мәселелерін шешуге бағытталған ұйымдастырушы әрекет ретінде де сипаттауға болады. Осы жағдайда өз ықпалының тиімділігін көтеру

үшін билік адамзаттың жинақтаған саяси мәдениетін, оның қандай да бір аспектілерін өз жағдайына, өзінің мәселелері мен міндеттеріне сәйкес өзектендіре отырып, қолдануы қажет. Сондықтан да билік шынайы өмірде көпнұсқалы болып келеді.

Тақырыпты пысықтау сұрақтары:

1. Биліктің табиғатын түсіндіруші ғылыми тұжырымдамалар.
2. Биліктің мәнін анықтау барысында туындаған парадигмалар (телеологиялық, бихевиористік, психологиялық, жүйелік, құрылымдық-қызметтік, реляциондық тәсілдер ауқымындағы биліктің түсіндірмесі).
3. Ежелгі саяси ойдағы билік мәселесі.
4. Орта ғасырлардағы саяси билікке қатысты идеялар

3-дәріс. Биліктің белгілері, сипаты, қызметі, құрылымы.

Биліктің сипаттамасы

Биліктің психологиялық негіздері

Биліктің қызметі

Жалпы алғанда, *билік дегеніміз* қоғамдағы тап, әлеуметтік топ, мемлекет, жеке адам, т.б. субъектілердің тарапынан өзіндік ерік-жігерді іске асырудағы қабілеттерін пайдалана отырып, адамдардың қызметі мен мінез-құлқына бедел мен мәжбүрлеу құралдары арқылы әсер ету деп түсінуге болады.

Қазіргі саяси ғылыми әдебиеттерде кеңінен белгілі америкалық саясаттанушы Герберт Саймонның билік туралы пікірі таралған. Ол билікті ықпал етудің түрі, А-ның В-ға билік жүргізуі деп түсінген:

В-ның таңдауы мен әрекеттеріне А ықпал етеді;

В-ның таңдауы мен әрекетін А өз қалауынша өзгерте алады;

В-ның қарсылығын А тұқыртып тастауға қабілетті;

А мен В арасындағы 1, 2 және 3 пайымдауларда айтылған өзара қарым-қатынас қандай да бір әлеуметтік құрылымның бір бөлігі болып табылады және тұрақты сақталып қалу үрдісіне ие.

Сонымен, билік барлық ғылыми анықтамаларда адамдардың өз ерік-жігерін (бедел, заң, күштеу) әртүрлі құралдар арқылы іске асыру тәсілі мен мүмкіндігі ретінде түсіндіріледі.

Қоғамдық қатынаста биліктің пайда болуы мен жүзеге асырылуына төмендегі бөлшектердің болуы шарт:

1. Кем дегенде билік қатынасының жеке адамда немесе топтан тұратын екі өкілі болуы керек.

2. Билікті жүзеге асыру үшін оған бағынбаған жағдайда жазалау шараларын қолданатындығы жөніндегі басқарушының бұйрығы болуы тиіс.

3. Билікті жүзеге асырушыға билігі жүретін адамдардың бағынуы керек.

4. Бұйрықты берушінің оған құқы бар екендігін айқындайтын қоғамдық ережелердің болуы тиіс. Ол бұл бұйрық кімге қатысты болса, биліктің жүргізушіге бағынуға міндеттілігін айқындауға тиіс.

Сонымен, *саяси билік* дегеніміз қоғамдағы адамдардың, не сол адамдардан құрылатын әртүрлі әлеуметтік және институционалдық субъектілердің іс-әрекетінің бағытына, сипатына және мінез-құлқына экономикалық, идеологиялық, т.б. механизмдер арқылы ықпал ету, қабілет пен мүмкіндік.

Биліктің мәні оның *көріністері* арқылы белгіленеді, ол – басшылық, үстемдік, бағындыру, бақылау, ұйымдастыру, қадағалау. Осы тұрғыдан алғанда билік әлеуметтік түрлерді іске асыру құралы да бола алады.

Биліктің белгілері: 1) қоғамдық өмірді реттеушілік монополиялығы; 2) қоғамға және жеке адамға мәжбүр етудің мүмкіндігі; 3) үстемдік ықпалының басымдылығы; 4) басқарушылық аппаратының болуы.

Билік күрделі қоғамдық құбылыс. Оның *құрылымдық бөліктері* мыналар болып табылады:

1) үстемдік мүдде, 2) осы мүддені танытатын ерік, 3) мүддені іске асыруды қамтамасыз ететін құралдар. Оның өзінің қайнар көздері мен жүзеге асу құралдары бар.

Билік – көп қырлы ұғым. Ол қоғам мүшелерінің арасындағы әлеуметтік-табиғи айырмашылықтарға, субъективті-объективті қарым-қатынастарға байланысты қалыптасады. Оның мақсаты – қоғамда тұрақтылықты қамтамасыз ету, ал ішкі мән-мазмұны – үстемдік пен бағыныштылықты орнықтыру. *Экономикалық, саяси, құқықтық, әскери, рухани және отбасылық* билік түрлерінің арасында қоғамдық дамудың ұйытқысы әрі саяси күрестің негізгі нысаны болып саналатын мемлекеттік биліктің маңызы ерекше. Өкіметтің ерік-қалауын топтастыру, айрықша басқару аппаратын иелену, арнаулы органдар дербестігін қамтамасыз етіп, қоғамдық тұрмысты тәртіпке келтіру ісіне дара иелік ету, қоғам мен жеке тұлға қарым-қатынасында мәжбүрлеу мүмкіндігіне жету билікке тән белгілер болып табылады. Субъектінің мақсатына орай биліктің нысанына ықпал ету үшін пайдаланылатын құралдардың барлығы *«билік ресурстарын»* құрайды. Мысалы, қоғамдық өндіріс пен тұтынуға қажетті материалдық игіліктер, ақша, құнарлы жерлер, пайдалы қазбалар, т.б. – биліктің экономиялық ресурсы, ал әлеуметтік, әскери, т.б. ресурстарды туындатушы әмбебап қор саналатын адамзат баласы демографиялық ресурс ретінде бағаланады.

Саяси биліктің өз ерекшеліктері бар. Біріншіден, адамдардың үлкен тобының мүддесін қорғайды, ол топтың қоғам экономикасындағы рөлі басым болады да, қоғам сол топ мүддесі тұрғысынан басқарылады. Екіншіден, қоғамдағы басшылық көбінесе сол топ өкілдерінің қатысуымен мемлекет, қоғамдық-саяси ұйымдар мен саяси көсемдер арқылы жүргізіледі. Үшіншіден, саяси биліктің арнайы басқару ісімен шұғылданатын ерекше кәсіби топтар болады.

Саяси билік қасиеттерінің бірі – оның ең жоғарғы, басты айқындаушы, шешуші күш ретіндегі ықпалы. Екінші қасиет – биліктің иерархиялық сипат

алуы. Үшінші қасиет – үстемдікті шоғырландыруға және монополизациялауға ұмтылу.

Саяси билік қоғамда көбінесе мемлекеттік билік арқылы жүзеге асады. Мемлекеттік билік – саяси биліктің бір түрі. Мемлекеттік билік белгілі бір территорияда ерекше аппарат арқылы жүргізіледі, өзінің күштеу аппаратына сүйенеді және монополиялық сипат алады.

Биліктің функциялары

Ұйымдастырушылық функциясы. Билік адамдар қауымдастығын белгілі бір тұтастыққа ұйымдастырады. Ол осы қауымдастық өзінің тіршілік әрекетін іске асыратын әлеуметтік кеңістікті қалыптастырып, қауымдастық агенттері арасындағы әлеуметтік қатынастардың дамуы мен олардың қажеттіліктерінің қанағаттануына қолғабыс етеді.

Идеологиялық функция. Адамдардың тіршілік етуі саналы процесс болғандықтан, билік бірігіп тіршілік етудің керек екенін және қауымдастықта тәртіпті сақтаудың, оның тіршілік әрекетінің перспективаларын айқындаудың мәнін теориялық тұрғыда негіздейді. Адамдар қауымдастығында іргелілігі мен қажеттілігіне орай билік бағалайтын саяси құндылықтар бар.

Мәжбүрлеп көндіру функциясы. Биліктің бұл функциясы «агрессивтілігімен» сипатталады, ол мақсатты және бағынушыдан белгілі бір реакцияны талап етеді, өзінің еркін таңа отырып, шектеулер қою арқылы оның жүріс-тұрысын нормалайды. Мәжбүрлеп көндіру үшін билік жазалау, сондай-ақ марапаттау сияқты ықпал ету құралдарын пайдаланады.

Келісім функциясы. Бұл функция биліктің маңызды функцияларының бірі. Билік төреші ролін орындай отырып, дербес орган ретінде субъект-субъектілік қатынастар жүйесінде әрекет етеді.

Басқару функциясы. Бұл функция біріктіруші сипатқа ие және белгілі бір дәрежеде жоғарыда сатылап өткен функциялардың барлығын қамтығанымен, олардың бірде-біреуіне жатпайды. Тұтастай басқару процесінің сәттері, тараптары ретінде байқалады. Билік – басқарудың өзегі, басқару жауапкершілігін көрсететін оның белсенді әрі әрекетшіл бастамасы.

Тақырыпты пысықтау сұрақтары:

1. Билікті жүзеге асырудың құралдары қандай?
2. Билік түрлері: саяси, мемлекеттік, экономикалық және т.б.
3. Жаңа замандағы билік туралы саяси идеяларды түсіндіріңіз.

4-дәріс. Биліктің негіздері мен ресурстары

Биліктің құрылымы.

Биліктің негіздері мен ресурстары.

Билік етудің әдіс-тәсілдері

Билік күш, байлық, статус, ұйым, білім мен ақпарат көздеріне негізделеді.

Саяси биліктің қоғамда жүзеге асуында әртүрлі құралдарды қамтамасыз етіп, пайдаланады. Ғылыми әдебиеттерде олар *биліктің ресурстары* деп аталады. Биліктің ресурстарын жалпы мынадай түрлерге бөлуге болады:

- экономикалық (материалдық қажеттіліктер);
- әлеуметтік (статусты өзгертуге арналған құралдар);
- күш ресурстары (әскер, қару-жарақ, полиция);
- ақпараттық (білім және ақпараттық құралдар);
- демографиялық (адам – ең негізгі әлеуметтік құрал).

Э. Тоффлердің пікірінше, осы ресурстардың ішінде қазіргі уақытта білім мен ақпараттық құралдар әлемде ерекше маңызға ие бола бастады.

Саяси билік ресурстары – субъекті мақсатына сәйкес билік объектісіне ықпал етуді қамтамасыз ететін барлық құралдар. Олар: экономикалық, әлеуметтік, ақпараттық, күштеу, демографиялық.

Экономикалық – қоғамдық және жеке өндіріске, пайдалануға қажетті материалдық құндылықтар, ақша, пайдалы қазбалар, техника, т.б.

Әлеуметтік – әлеуметтік құрылымдағы орынды, әлеуметтік мәртебені жоғарылату немесе төмендету қабілеттілігі.

Ақпараттық – білім мен ақпарат, сонымен бірге оларды алу және тарату: ғылым және білім институттары, БАҚ, т.б.

Мәжбүрлеу – бұл қару, күшті қолдану аппараты, осы мақсатта арнайы дайындалған адамдар тобы. Мемлекетте оның өзегін армия, полиция, қауіпсіздік органдары, сот, прокуратура құрайды.

Демографиялық – адамның өзі басқа ресурстарды құрушы әмбебап ресурс ретінде қызмет етеді.

Биліктің негізгі міндеті – қоғамды басқарудың стратегиясын айқындап, дамудың негізгі бағыттары бойынша нақты шаралар қолдану, әлеуметтік процестерді шұғыл басқарып, дамудың орнықтылығы мен сындарлығының маңызды өлшемдеріне бақылау орнату, ал ең басты принципі – оның заңдылығы (легитимділігі). Билік әлеуметтік құрылымның ең күрделі әлеуметтік-саяси, қоғамдық, ұжымдар мен олардың арасындағы қарым-қатынастарды қамтитын көпшілік немесе қауымдық және жеке адамдық, шағын топтық деңгейлерінде салтанат құрып, қызмет атқарады. Саясаттану ілімінде биліктің пайда болып, жүзеге асуының әрқилы пішімі зерделенеді.

Ол басқару түріне қарай монархиялық (*абсолюттік және конституциялық*), республикалық (*президенттік және парламенттік*);

- мемлекет құрылысының пішіміне қарай унитарлық, федеративтік, конфедеративтік;

- саяси режиміне қарай тоталитарлық, авторитарлық және демократиялық;

- саяси ағымына қарай *консервативтік, неоконсервативтік, либералдық, неолибералдық, социал-демократиялық* болуы мүмкін.

Билікті заң шығарушы, атқарушы және сот қызметі тармақтарына бөлу жаңа дәуірдің үлкен теориялық жаңалығы болды. Олардың арасында тежеу мен тепе-теңдік жүйесінің болуы, яғни дербес билік тармақтарының өзара

үйлесімділігін сақтау, олардың заңға бағынуын қамтамасыз ету принципі демократиялық, азаматтық қоғам орнатып, құқықтық мемлекет құруға берік негіз қалайды.

Биліктің объектісі мен субъектісі

Билік құрылымы дегеніміз – оның құрамы мен қозғаушы күші: биліктің субъектісі, объектісі, құралдары (ресурстары) мен белгіленген мақсатқа жету үшін осының барлығын қозғалысқа келтіруші процестер.

Әлеуметтік немесе ұлттық қауымдастықта таптар, жеке адам немесе топтар, мемлекет, үкімет, т.б. саяси биліктің субъектісі болып табылады.

Биліктің объектілері – жеке адамдар, олардың бірлестіктері, топтар мен қауымдастықтар, таптар, қоғам, яғни жоғарыда тұрған саяси субъектінің іс-әрекеті бағытталатын адамдар мен органдар.

Билік қатынасының мәні субъект нұсқау береді де объектіге билікті орындауды міндеттейді, яғни бағынуды талап етеді.

Саяси билікке тән сипат – егемендікке ие болу. Оның әртүрлі саяси бағыт ұстанған субъектілер арасында бөлініске түсуі мүмкін емес. Егер елде партиялық парламент пен коалициялық (үкімет) жұмыс жасайтын болса, онда билік келісім (консенсус), ымырласу (компромис) негізінде жүзеге асырылады. Алайда олар бұл ретте бір ғана бағыт ұстануы керек. Екінші бір сипаты – оның заңға сәйкестігі (заңдылығы).

Билік жариялы, ашық, транспарентті және заңға сәйкес болуы керек, сонда тұғыры берік билік орнайды. Егер жариялы болғанымен, басқа сапалары сақталмаса, деспотия, тирания, автократия орнайды. Заңды билік – әділ билік. Халық қолданып отырған тәртіпке сенеді. Жария биліктің дағдарысқа ұшырайтын кездері де кездеседі, алайда ол әлеуметтік жүйе ауысқан кезде пайда болады. Өткен жүзжылдықтың 80-90 жылдарында КСРО мен Еуропаның бірқатар елдеріндегі ықпалды топтар өздерінің үкіметтеріне сенімсіздік білдірді және оны қолдаудан бас тартты. Осы елдердің саяси режимдері заңды, мемлекеттік басқаруды өзгертуге, экономиканы қайта құруға дәрменсіз екендіктерін байқатты. Коммунистік саяси режимдер күйреді.

Билікті жүзеге асыру әдістері

Билікті жүзеге асыру жолдары әртүрлі болып келеді. Дәстүрлі биліктің тәсілдері сендіру мен мәжбүрлеу болып табылады. Адамзат дамуының тарихында бұл екі әдіс алма-кезек қолданылып келеді. Сендіру адамның ерік-жігері мен санасына идеологиялық құралдар арқылы белсенді ықпал ету арқылы жүзеге асады. Сонымен қатар әлеуметтік, психологиялық құралдар да барынша қолданылады.

Қазіргі таңда моральдық тұрғыдан ықпал ету, материалдық ынталандыру арқылы мемлекеттік органдар адамдардың жеке мүдделеріне ықпал етіп, нәтижесінде оларды биліктің еркіне бағындырады. Билік әдістері – саяси билікті жүзеге асыру құралдары мен түрлері. Құқық, бедел, сендіру, дәстүр, алдап-арбау, зорлау, күштеу арқылы жүзеге асырылады.

Платонның идеалды мемлекет жөніндегі көзқарасы

Платон антикалық Грекия саяси ілімінің танымал өкілдерінің бірі, б.д.д. 427-347 жылдар аралығында өмір сүрген. Сократтың шәкірті. Оның «Сократтың апологиясы», «Пратогор», «Критон» атты еңбектері Сократ ықпалымен жазылған. Жалпы, Платон шығармашылығын екі кезеңге бөлуімізге болады. Бірі – Сократ ықпалындағы кезең, екіншісі – өзіндік даму кезеңі. Бірінші кезеңінде рационализм тән болса, екінші кезеңде жазылған «Мемлекет», «Саясаткер», «Софист», «Парменид» шығармалары идеялар басымдығына негізделген. Платон мемлекетті басқару түрлерін заңды және заңсыз деп те жіктеген:

<i>№</i>	<i>Заңды басқару түрі</i>	<i>Заңсыз басқару түрі</i>
<i>1</i>	<i>Монархия патша билігі</i>	<i>Тирония</i>
<i>2</i>	<i>Аристократиялық басқару</i>	<i>Олигархия</i>
<i>3</i>	<i>Демократия</i>	<i>Демократия</i>

Платон пікірі бойынша, «Идеалдық қоғамның» негізгі принципі – қоғамның әр алуан топтар арасындағы еңбектің үшке бөлінуі: басшы-философтар, жауынгерлер және өндіру саласындағы жұмыскерлер. Оның ойынша, осы аталған топтардың әрқайсы өз жұмысымен айналысуы керек, басқаша айтқанда, басқа жұмысқа араласпай, өз саласында еңбек етуі қажет, тек осылай ғана полистің жалпы қажеттілігін қамтамасыз ету мүмкін.

Аристотельдің билік жөніндегі көзқарасы

Аристотель – б.з.д. 384-322 жылдар аралығында өмір сүрген көрнекті грек ойшылы. Аристотельдің шығармалары: «Политика», «Афинская политика», «Этика», т.б. Аристотель саясат туралы ғылымды жан-жақты қалыптастыруға ұмтылды. Аристотель мемлекетті басқаруды бірнеше түрге жіктеген. Мемлекетті басқарушылар санына байланысты:

<i>№</i>	<i>Басқарушылар саны</i>	<i>Мемлекетті басқару түрі</i>
<i>1</i>	<i>Бір адамның басқаруы</i>	<i>Монархия</i>
<i>2</i>	<i>Таңдаулы азшылықтың басқаруы</i>	<i>Аристократия</i>
<i>3</i>	<i>Көпшіліктің басқаруы</i>	<i>Демократия</i>

Аристотель мемлекетті басқарудың ең жақсы түрі – **полития** деп есептеген. Ол «Афиналық полития» атты трактатында политияны ортақ мүдде үшін жұмыс істейтін көпшіліктің басқаруы, саяси бірлестіктің ерекше қауымдық формасы деп анықтаған.

Аристотель бойынша мемлекетті басқарудың дұрыс түрлері:

1. Монархия
2. Аристократия
3. Полития

Ал, мемлекетті басқарудың дұрыс емес түрлері болса:

1. Тирания

2. Олигархия
3. Демократия

Аристотель саяси құрылымдардың түрлерінің көптігін, мемлекетті көбінде түрлі бөліктерден құралатын бір бүтін деп түсіндіретін. Біріншіден, ол «заң жөнінде кеңес беретін» органға (халық жиналысы) бостандыққа ие болған азаматтардың қатысуы қажет. Екінші элемент – басқару өкілеттілігін алған үкімет немесе административтік орган. Үшіншісі – әділетті соттау істерін жүргізетін соттаушы органы».

Цицеронның биліктің аралас нысанын қолдауы

Марк Туллий Цицерон (б.з.б. 106-43) өмір сүрді. Оның «Мемлекет туралы», «Заңдар туралы», «Міндеттер туралы» деген еңбектері бар. Ол басқарушылардың санына қарай мемлекет басқаруды патшалық билік, аристократия (оптиматтардың билігі) және демократия (халық билігі) етіп үш түрге бөлді. Бұлардың әрқайсысының өзінің жақсы жақтары мен кемшіліктері бар. Мәселен, патша рақымшылдығымен жұртқа ұнайды, бірақ мұнда басқа адамдар заң, шешім қабылдаудан сыртта қалады және бір адамның басшылығы зорлық-зомбылыққа оңай айналып кетуі мүмкін. Оптиматтар (аристократтар) даналығымен бағалы, бірақ олар үстемдік еткенде халық өз еркіндігін пайдалана алмайды, билік ақсүйектердің сұрқия тобының қолында қалуы мүмкін. Демократия болса бостандығымен жағымды, бірақ халықтың толық билігі зиянды зардаптарға, «тобырдың зорлығы мен есалаңдығына» әкеліп соқтыруы мүмкін деді.

Саяси тәртіптер түрлерін салыстыру

Авторитарлық тәртіптер. Авторитарлық тәртіптер қатарына жабық немесе қатыстырмайтын өлшемдер арқылы сипатталатын кез келген саяси тәртіп жатады.

Дәстүрлі тәртіпте билік мұрагерлікпен беріледі, ал кейде күш қолдану арқылы да өзгертіледі.

Бәсекелестік олигархия – әртүрлі әлеуметтік топтарды билікке ашық қатыстырмайтын тәртіп. Бәсекелестік олигархия белсенді емес әлеуметтік негізде ұзақ өмір сүреді.

Авторитарлық-бюрократиялық тәртіп – экономикалық элитаның әртүрлі фракциялары мен басқа әлеуметтік күштер арасында амалдау. Бюрократиялық авторитаризмнің екі түрі бар: әскери және популистік.

Әскери тәртіп – билік тікелей әскерилер қолында болатын немесе азаматтық әкімгершіліктің негізін құрайтын авторитарлық басқару түрі.

Популистік тәртіп – халықтың басым көпшілігінің саяси өмірге қатысуға оянуының нәтижесі.

Эгалитарлық-авторитарлық тәртіп – жабық, элитасы тұтас, қатыстырушы. Эгалитаризм экономикалық теңсіздікті жоюға ұмтылатын идеология.

Авторитарлық-инэгалитарлық тәртіп – жабық, элитасы жіктелген, қатыстырушы. Бұл тәртіп меншік қатынастарын түбірімен өзгертуге ұмтылмайды.

Тақырыпты пысықтау сұрақтары:

1. Биліктің атрибуттары
2. Биліктің негіздері мен ресурстары
3. Биліктің психологиялық негіздері

5-дәріс. Саяси және мемлекеттік билік

Саяси билік ұғымы

Мемлекеттік билік және оның ерекшеліктері

Билік – қазақ халқының дәстүрлі санасында «ел басқару», «өкім ету» сөздерімен мәндес ұғымды білдіреді. Қазіргі құқықтану, саясаттану ілімдерінде де ол «*өкімет*» атауының синонимі ретінде қолданылып жүр. Мәселен, саясаттану ілімінде билік экономиялық, идеологиялық, ұйымдастырушылық-құқықтық тетіктер арқылы, сондай-ақ беделдің, дәстүрдің, зорлықтың жәрдемімен адамдардың, әлеуметтік топтар мен жіктердің мінез-құлқына, іс-әрекетіне ықпал етуге қабілетті әлеуметтік қарым-қатынастардың пішімі.

Саяси және мемлекеттік билік. Саяси биліктің мазмұны мемлекеттік биліктен де кеңірек. Саяси билік – ол мемлекеттік биліктің құрамын қалыптастыратын жүйе. Саяси билікке жататындар: қоғамда ресми қабылданған саяси топтар, саяси партиялар, қоғамдық ұйымдар, сайлау жүйелері мен сайлаушылар. Кейбір елдерде парламентті қалыптастыратын көппартиялық жүйе (Франция, Италия), ал кейбір елдерде екіпартиялық жүйе (АҚШ, Англия) орныққан.

Саяси билік адамзат тарихында ежелгі заманнан бар. Мысалы, қазақ даласы тарихындағы ақсақалдар, ақсүйектер, билер кеңесі болса, ал славян халықтарында X-XIV ғасырларда вече, рада болды. Бұл саяси билік өзі тікелей билік етпегенімен, әулеттің көптеген өкілдерінің ішінен кім хан, кім князь болуын ұйғарып отырды. Бұл қазіргі демократия тәртібіндегі саяси партиялар мен әртүрлі қоғамдық топтарға ұқсайды.

Ал мемлекеттік билік – саяси биліктің ұйғарған уәкілділігін іске асыратын жүйе. Сайлаушылар, саяси партиялар президент сайлайды, парламент қалыптастырады, яғни мемлекеттік биліктің құрамын құрастырады. Осы мемлекеттік билікке қоғамның барлық мүшелері тегіс бағынады. Саяси билікте ондай өкілеттік болмайды. Мысалы, саяси партия саяси биліктің құрамында болғанымен, саяси партиядан қоғам мүшелері тәуелсіз, партияға бағынатындар әрбір партияның өз мүшелері ғана.

Саяси биліктің негізгі мақсаты – мемлекеттік билікті қалыптастыру. Мемлекеттік билік саяси биліктің ең жоғарғы сатысы болып табылады. Мемлекеттік билік саяси биліктің қолдауынан туындаса, саяси билік қоғамның мүддесінен туындайды. Саяси билік, негізінен, қоғамның, халықтың қалауына

байланысты қалыптасатын тарихи процесс. Мемлекеттік биліктің заңды болуы оның легитимділігімен, халықтың мойындауымен анықталады.

«Элита» термині француздың *«elite»* деген сөзінен шыққан, яғни сұрыпталған, таңдалған, іріктелген деген мағынаны білдіреді. XVIII ғасырдан бастап ол сөзбен жоғары сапалы тауарларды атады. XX ғасырдан бастап саясаттану мен әлеуметтануда білімі, байлығы, беделі, билігі жоғары адамдардың азғантай әлеуметтік тобын білдіреді.

Тарихи жағынан алғанда адамдарды ел билеуші таңдаулыларға және олардың дегенін істейтін бағыныштыларға бөлу идеясы өте ертеден бастау алады. Мысалы, Конфуций (б.з.б. 551-479) адамдарды асыл азаматтарға (билеуші элитаға) және төменгі (қарапайым) адамдарға бөлді. Платон билеуші-философтарға, әскерлерге, егіншілер мен кәсіпшілерге ажыратты. Алайда элиталық теорияны көзқарастар жүйесі ретінде XX ғасырдың басында италиялық ғалымдар Гаэтано Моска, Вильфредо Парето, неміс ғалымы Роберт Михельс және т.б. қалыптастырды.

Гаэтано Моска (1854-1941) элита теориясын «Саяси ғылым негіздері» (1896) деген еңбегінде негіздеді. Онда ол қоғам басқарушылар мен басқарылушыларға бөлінеді деді. Оған ұйытқы болатын қасиеттерге әскери ерлікті, байлықты, діни дәрежені (мәртебені) жатқызды. Осы үш қасиет, оның ойынша, адамға басқарушылар (элита) қатарына кіруге есік ашады.

«Элита» терминін ғылыми айналымға енгізген – *Вильфредо Парето* (1848-1923). "Жалпы социология жөніндегі трактатында" (1916) «элиталардың айналымы» теориясын жасады. Ғалымның ойынша, элита билік басына алдыңғы қатарлы идеяны ұсынуының арқасында келеді. Идеялары жүзеге асқан сайын, элитаның маңызы мен беделі азайып, ықпалы баяулайды. Осындай сын сағатында олардың орнына жаңа идеямен қаруланған басқа элита билік басына келеді. Мұндай алмасу қоғамда әрқашан болмақ. Яғни бір элита екіншіні алмастырып, жаңарып, қоғамды алға жылжытып отырады дейді.

В. Паретоның ойынша, билеуші элита оңайлықпен берісе қоймайды. Сондықтан таңдаулылардың (элитаның) алмасуы күш, төңкеріс және революция арқылы жүзеге асыуы да мүмкін. Жалпы алғанда, бұл қоғам үшін пайдалы. Олар қалай болғанда да (күшпен не бейбіт жолмен болсын) қоғамның дамуы элиталардың алмасуы арқылы жүзеге асады.

Роберт Михельс (1876-1936) «Заманауи демократия жағдайындағы саяси партияның әлеуметтануы» (1911) деген еңбегінде «олигархияның темірдей заңы» деген түсінікті ғылыми айналысқа ендірі. Оның ойынша, бұқара халықтың өзін-өзі ұйымдастыруға және басқаруға қабілеті жетпейді. Парламенттік демократия жағдайында кейбіреулер жұртшылықтың қолдауына ие болды. Сөйтіп, кәсіби дайындалған адамдардан тұратын басқару аппараты пайда болады. Ол көпшіліктен біртіндеп алшақтайды, қоғамның қарапайым мүшелеріне өздерін қарсы қояды. Соның нәтижесінде билікті өз қолдарынан шығармай, сақтап қалуға тырысатын томаға-тұйық шеңбер пайда болады. Мұнда байлар саяси және экономикалық билікке ие болады. Халықтың

егемендігі, билігі дегеннің бәрі бос қиял. «Олигархияның темірдей заңы» осы дейді Роберт Михельс.

Саяси элита - бұл қоғамды басқаруда билеуші қызметін атқаратын және мемлекеттік билікті қолына шоғырландырған, маңызды саяси шешімдер қабылдауға қатысатын кәсіби әлеуметтік топ. Қоғамның саяси элитасының құрамына биліктік функцияны және уәкілдік құқты иеленген лауазымды саясаткерлер, стратегиялық мемлекеттік бағдарламаларды әзірлеу мен жүзеге асыруға қатынасуға кәсіби дайындығы бар жоғары мемлекеттік қызметкерлер кіреді.

Саяси элитаның құрылымы: жоғары, орташа және төменгі деп үш деңгейге бөлінеді. Жоғарғы саяси элита өзіне жетекші саяси басшыларды, сонымен қатар заң шығарушы, атқарушы және сот билік тармақтарында жоғарғы қызмет орындарында отырғандарды (президенттің тікелей төңірегіндегілер мен премьер-министр, оның орынбасарлары және жетекші министрлер, парламент спикері, депутаттық, фракциялардың жетекшілерін) қамтыған.

Орташа саяси элита көптеп саналатын сайланған лауазымды адамдардан; әкімдерден, парламенттік депутаттардан, саяси партиялар мен қоғамдық қозғалыстар көшбасшыларынан, сонымен қатар кәсіподақтардың басшыларынан қалыптасады.

Саяси элитаның төменгі жігін жергілікті жердегі саяси қайраткерлер - басшылар, жергілікті билік органдарының депутаттары және аймақтық, деңгейдегі партия қайраткерлері қалыптастырады.

Саяси элитаға, сонымен бірге, әкімшілік, экономикалық, әскери, полициялық, идеологиялық-ақпараттық, рухани-мәдени және ғылыми мамандандырылған кіші әлеуметтік топтар да жатады.

Әкімшілік элита - билеуші элитаның бөлігі, министрліктер, департаменттер және мемлекеттік басқарудың басқа да органдарының мемлекеттік қызметшілері.

Экономикалық немесе бизнес элита - бұл меншік ресурстарының негізінде билік құрылымына өзінің қатынасуын іске асыратын билеуші элитаның бөлігі. Экономикалық элитаға өз қолдарында материалдық және қаржы ресурстарын шоғырландырған: ірі корпорациялар, банктердің иелері және олардың менеджерлері, бизнесмендер және т.б. адамдар кіреді.

Әскери және полициялық элита - билеуші элитаның маңызды бөлігі. Олар қоғам өмірінде, саяси үрдістерде үлкен рөл атқарады, әскери, полициялық элитаны көбінесе саясаттың шешуші құралы ретінде пайдаланады. Әскери және полициялық элитаның құрамына елдің жоғары әскери басшылары, генералитет, ішкі істер министрлігінің басшылары, мемлекеттік қауіпсіздік, арнайы қызмет және т.б. басшылары кіреді.

Рухани-мәдени элита - бұл рухани билікті алып жүрушілер. Ол аса беделді әрі ықпалды өнер, оқу-ағарту, әдебиет қайраткерлерінен және басқа да шығармашылық интеллигенция өкілдерінен тұрады.

Ғылыми элитаның қоғамның қоғамдық-саяси өмірінде маңызды позициясы бар. Ол интеллектуальды элитаның аса дарынды бөлігінен тұрады. Оның рөлі -

ғылым мен техниканың дамуына, ғылым мен техникалық прогреске және т.б. ықпал жасау деңгейімен анықталады. Осы элиталық топтар ішкі жағынан біртектес, жеңілдікті, бүкіл қоғамның өкілдігіне ұмтылатын саяси үстем етуші топты құрай отырып, бәрі бір-бірімен өзара тығыз байланыста әрекет етеді.

Осыған орай әрбір қоғамдағы саяси элитаның өз ерекшеліктері болатынын айтуымыз керек. Элитаның қандай болуы ең алдымен қоғамның сипатына, оның әл-ауқатының мөлшеріне, мүшелерінің білім деңгейіне, тарихи салт-дәстүріне, мәдениетіне және т.б. байланысты. Өз кезегінде саяси элитаның сипаты қоғамның қалпына және оның динамикасына мейлінше үлкен ықпал етеді.

Тақырыпты пысықтау сұрақтары:

4. Саяси билік – қоғам өміріндегі өнер дегенді қалай түсінесіз?
5. Биліктің түрлері қандай?
6. Мемлекеттік биліктің органдарын атаңыз.

6-дәріс. Саяси өкілеттілік ету

«Өкілеттілік» ұғымы

Өкілетті биліктің ерекшеліктері

Өкілдік ету халықтың атынан билік етуге өкілеттік алған өкілдің легитимді қызмет атқаруын білдіреді. Халық өздерінің өкілдерін өкілетті органдарға (парламент – заң шығарушы ең жоғарғы өкілетті орган, президент – мемлекеттегі ең жоғарғы өкілетті лауазымды тұлға, мәслихат – жергілікті өзін-өзі басқарудың өкілетті органы, ауыл-аудан әкімдері – жергілікті мемлекетті басқаруды жүзеге асырушы өкілетті тұлға) сайлау арқылы өкілетті демократияны жүзеге асырады. Кез келген өкілеттіліктің шектеулі мерзімі болады. Егер сайланған өкілдер халық сенімін ақтамай жатса, халық ондай өкілдің өкілеттігін мерзімінен бұрын тоқтатуға құқылы.

Демократиялық қоғамдағы билік сайлау барысында халықтың дауыс беруімен, ерікті түрде, еркін сайланған халықтың өкілдерінен жасақталып, демократиялық билік өкілдік жолмен халықтың атынан жүзеге асырылады. Демократияда билікке халықтық бақылау жасау мүмкіндігі бар, халықтың сенімін ақтамаса өкілеттікті қайтарып алуға болады. Заманында Цицеронның өзі «Республиканың әл-ауқаты азаматтардың мінез-құлқында жатыр» деген.

Алғаш парламент өкілетті билік органы ретінде XIII-XIV ғасырларда Батыс Еуропада қалыптасты. Парламент отаны Англия болып есептелінеді. Ағылшын парламентінің қалыптасуы мемлекеттік орталықтандырудың өсуімен, шаруалар толқуының өршуімен, ірі феодалдар мен ұсақ және орта феодалдар арасындағы тартыстың күшеюімен байланысты өмірге келген.

Парламенттік жүйенің жалпы сипаттамасы

Либералдық демократия мен конституциялық монархия да парламенттік жүйе негізінде қызмет жасауда. Бұл жүйелер негізі – парламент пен атқарушы

билік арасындағы өзара тәуелділікте. Парламент өз кезегінде өкіметке сену керек, ал кінәлі болып қалған премьерге қатысты жоғары жазалау шарасына сенімсіздік көрсетуге жүгінеді.

Парламенттің түрлері.

Тәуелсіз парламенттер атқарушы билікті қалыптастырып және қатаң бақылай отырып, ұлттық саяси өмірде жетекшілік рөл атқарады. Басым парламенттерге есепсіз заңдар қабылдау тән. Парламенттің бұл түрі тиімсіз әрі билікті құлдыратады.

Автономды парламенттер заң шығару процесіне толығымен бақылау жасайды, бірақ атқарушы билікті құлатуға өкілеттілігі жоқ.

Шектеулі автономиялық парламенттер: өкімет пен оппозиция арасындағы бітімгершілік алаңы деуге болады.

Тәуелді парламенттер Франциядағы V республика кезіндегі Ұлттық жиналыс, Кения парламенті. Тәуелді парламент либералды демократия, авторитаризм жағдайында да қызмет жасауы мүмкін. Атқарушы билік парламенттен жоғары. 80-жылдардағы Франциядағы ұлттық жиналыс әлемдегі ең әлсіз парламент болды.

Толығымен тәуелді парламенттер популистік, әскери, эгалитарлық-авторитарлық тәртіптер жағдайында орын алады. Бұған 1989 жылға дейінгі КСРО Жоғарғы кеңесі жатады. Мұндай парламенттің өкіметті қалыптастыруы шындыққа жанаспайды. Олар тек тәртіпті заңдастыру мен оның істерін бекіту үшін ғана қажет.

Президенттік жүйенің институционалдық сипаты.

Президенттік басқару жүйесінің негізгі белгілері: 1) мемлекет басшысы президентті бүкілхалықтық сайлау; 2) президент өкімет құрамын анықтайды және оның қызметіне жетекшілік етеді; 3) заң шығару саласында өкілеттілігінің болуы; 4) президент пен парламенттің билік басында болуы мерзімінің бір-бірінен тәуелсіз қатаң белгіленуі. Президенттік басқару мемлекет басшысы – президенттің ерекше рөлімен сипатталады.

Президенттік-парламенттік жүйе.

Президенттік-парламенттік жүйе белгілері президенттік жүйенің негізгі белгілерімен сәйкес келеді: 1) президентті бүкілхалықтық сайлау; 2) президент өкімет мүшелерін тағайындап, оларды орнынан алу мүмкіндігі; 3) өкіметтің парламент алдында жауаптылығы; 4) президенттің парламентті тарқата алу құқығы. Мұнда президент пен парламентке өкіметке қатысты тең билік беріледі.

Премьерлік-президенттік жүйе: 1) президент бүкілхалықтық сайлауда сайланады; 2) президент бірқатар өкілеттіктерге ие; 3) президентпен бірге атқарушы билік функцияларын премьер-министр мен Үкімет деп аталатын оның кабинеті атқарады, Үкімет заң шығарушы жиналыс алдында ғана жауапты. Премьер-президенттік жүйе премьер-министрдің жетекшілік рөлін көрсетеді.

Тақырыпты пысықтау сұрақтары:

1. Саяси өкілеттілік ету. «Өкілеттілік» ұғымы. Өкілетті биліктің ерекшеліктерін көрсетіңіз.
2. Өкілеттілік және билік үшін күрес. Саяси партия ұғымының қалыптасу эволюциясы, мәні және оның белгілерін айтыңыз.
3. Билік үшін күресетін саяси партияның типтері мен атқаратын қызметтері қандай?

7-дәріс. Саяси билік ұғымы және оны жүзеге асыру жолдары *Демократиялық, авторитарлық тоталитарлық саяси биліктің ерекшеліктері*

Демократия деген сөз гректің «демос» – халық, «кратос» – билік деген сөздерінен алынған, яғни халық билігі дегенді білдіреді. Демократиялық саяси режим әлемнің көптеген елдерінде, шамамен 50 елде өмір сүруде. Демократиялық мемлекеттердің көп түрлілігіне қарамастан, олардың ортақ белгілері болады.

Демократияның антикалық теориясы

Демократиялық мемлекеттің ең бірінші түріне Афины республикасы жатады. Б.д.д. V ғасырда пайда болды. Онда жоғарғы билік ұдайы шақырылып тұратын халық кеңесінің қолында еді. Ол мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатына байланысты барлық мәселелерді шешетін. Афиналық демократия Периклидің (б.д.д. 490-429) басшылық еткен дәуірінде гүлденіп өркендеді. Б.д.б. 322 жылы афиналық демократия құлап, қала Македонияға тәуелді болып қалды. Афиныда демократиялық басқару түрі сақталып, бірақ халық кеңесі шын мәніндегі биліктен айырылды. Афиныдағы сияқты демократиялық мемлекет Ежелгі Римде де болды.

Демократия идеясы көптеген ойшылдардың – Аристотель, Н. Макиавелли, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш. Монтескье, Ж.Ж. Руссо, Т. Джефферсон, А. Токвильдің және т.б. еңбектерінен демократия идеясы орын алады.

Жаңа дәуірдегі демократия

Жаңа дәуірдегі демократияның классикалық теориясы да антикалық идеялардан бастау алды. Оны «Қоғамдық келісім» деген еңбегінде Ж.Ж. Руссо жан-жақты қарастырды.

Иозеф Шумпетер (1883-1950) ол өзінің атымен аталған демократияның «шумпетерлік» теориясын жасады. Оның ойынша, демократия ешқашандай да халықтық басқару емес, жеке адамдар халықтың дауысын алу үшін бәсекелік күрес жүреді, ал халық бұл күресте солардың біріне дауыс береді.

Демократияны тура, плебисцитарлық, өкілдік демократия деп бөледі. Тура демократияда халық маңызды саяси шешімдерді қабылдауда, билік жүргізуде тікелей қатысады. Тура демократияға референдум жатады. Референдум – ел мен мемлекет үшін маңызды саяси шешім қабылдау немесе ішкі және сыртқы мәселені түпкілікті шешу мақсатында сайлаушылардың ойын білдіруі. Тура

демократия Франция, Италия елдерінде кеңінен тараған. Италияда Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін референдум арқылы монархиялық билік тоқтатылды.

Плебисцитарлық демократияда азаматтардың саяси ықпалы кемиді. Оларға сайлау арқылы заңның жобасын қабылдау немесе қабылдамау құқығы беріледі. Оны, әдетте президент, үкімет, партия дайындайды. Мұнда халықтың жобаны дайындауға қатынасу мүмкіндігі өте аз.

Өкілдік демократияда халықтың еркі депутаттарға және биліктің өкілетті органдарына беріледі. Азаматтар депутаттарды сайлайды, оларға өз мүдделерін қорғауды сеніп тапсырады.

Роберт Даль бойынша, либералдық демократияның белгілері: 1) лауазымды қызметкерлерді сайлау; 2) еркін, әділ, жиі өтетін сайлаулар; 3) өз ойын еркін жеткізу; 4) балама ақпарат көзінің болуы; 5) азаматтық бірлестіктердің автономиясы; 6) жалпы азаматтық құқық.

Д.А. Рострудың пікірінше демократияға өту мынадай кезеңдерді басынан кешіруі мүмкін: карама-қарсы саяси күштердің қақтығысы жағдайындағы дайындық кезең; саналы түрде демократиялық ережелер мен институттар негізінде шешім қабылдайтын кезең; жаңа әлеуметтік ортада қайта әлеуметтендірілген дағдылану кезеңі. Мұның барлығы азаматтардың саяси қатысуынсыз мүмкін емес.

Демократия формасы және демократия моделінің түсініктері

Жоғарыда көрсетілген белгілерге сай келетін кез келген саяси жүйені «демократия формалары» дейміз. Ал демократия моделі дегеніміз – демократия формаларының негізгі элементтерін, оның негізін құраушы қатынастар құрылымын табуға және оны түсіндіруге бағытталған теориялық конструкциялар.

Демократия формалары: классикалық және либералдық.

Демократияның классикалық формасы көне Грекияда қалыптасқан. Бұл халықтың қоғамдық-саяси өмірге тікелей қатысу мүмкіндігі және сайланып отыруы. Ал *либералдық демократия* тікелей емес, өкілетті демократия. Халықтың рөлі шектеулі және шартты түрде белсенді емес. Бұқара халық өз өкілдерін сайлайды, бірақ басқаруға тікелей қатыспайды.

Демократия модельдері

Протективті немесе қорғаушы демократияда егемендік халық қолында болғанымен, ол оны өзінің сайланбалы өкілдеріне артып, тікелей шешім қабылдауға қатыспайды. Өкілдері: Томмас Гоббс, Джон Локк, Шарль Луи Монтескье. *Дамушы демократияда* билік халық қолында, ал халық біртұтас бөлінбейді. Өкілі: Жан-Жак Руссо.

Плюралистік демократия бұл демократияның міндеті – қоғамдағы плюрализмді дамытып, барлық азаматтарға бірігуге, өздерінің мүддесін ашық білдіруге жағдай жасау. Өкілдері: Дэвид Трумен, Роберт Даль.

Репрезентативтік демократия – халық келісімі бойынша таңдаулы топтың (элита) басқаруы. Ал бұқара халықтың саяси билікке араласуы шектеулі.

Партиципаторлық демократия бұл қатардағы азаматтардың саяси шешімдерді тікелей қабылдаудағы мүмкіндіктерінің кеңейтілуін ұсынады. Өкілдері: Б. Барбер, К. Пэйтмэн.

Демократияландырудың үш толқыны

Демократиялық процесс толқындары теориясын жасауда және оны талдауда Сэмюэл Хантингтонның қосқан үлесі зор. 1991 жылы жарияланған «Үшінші толқын: XX ғасырдың соңындағы демократиялану» атты еңбегінде ол қазіргі әлемде жүріп жатқан өзгерістерді толықтай көрсетіп, тоталитаризм мен авторитаризмнен демократияға өту жолдары мен алғышарттарын талдады. Бұл еңбекте Хантингтон «демократиялану толқындарының» мәні демократиялық емес тәртіптегі (авторитарлы, тоталитарлы) елдердің демократиялыққа өтудің кезеңдерін білдіреді. С. Хантингтон негіздеген “демократияландырудың үшінші толқыны” шарпыған қоғамдарда популизм, цезаризм мен плебисцитарлық саяси тәжірибелердің тұрақты дәстүрі қалыптасқан. С. Хантингтон адамзат тарихындағы үш демократиялық толқынды атап көрсетеді:

1) бірінші толқын XIX ғасырдың басында АҚШ-та басталып, I-ші дүниежүзілік соғыс аяқталғанға дейінгі кезеңді қамтиды. Демократияланудың бірінші толқыны елдеріне АҚШ, Канада және Батыс Еуропа елдері кіреді;

2) демократияланудың екінші толқыны II-ші дүниежүзілік соғыс нәтижесінде Батыс Германия, Италия, Япониядағы ұлттық-социализмнің жеңіліс табуынан басталады, сондай-ақ, отаршылық бұғауынан құтылған бірқатар азия-африкалық елдерді шарпыды;

3) үшінші, яғни, қазіргі заманғы демократиялық жаңғыру 1974 жылы Португалиядағы салазарлық диктатураның құлауынан басталып, бұл ауқымды процесс Испанияны, Грецияны, одан кейін Латын Америкасын қамтып, 1980 жылдары Азияның жекелеген елдерін шарпиды. 1980 жылдардың екінші жартысынан бастап демократияланудың үшінші толқыны коммунистік әлемге жетеді - Орталық және Шығыс Еуропа елдері мен КСРО толық қамтылады. Хантингтонның пікірі бойынша, КСРО-ның ыдырауы мен тәуелсіз ұлттық мемлекеттердің құрылуы осы үшінші толқынның логикалық жалғасы.

Осынау үшінші толқынның ізін ала туындайтын экономикалық дағдарыс кездерінде “күшті қолға” қарау қатты байқалады, яғни, саяси шешімдер қабылдау жөніндегі күзіреттілік атқарушы биліктің қолына шоғырланады.

Демократияланудың негізгі бағыттары:

- адамдарды қоғам мен мемлекеттің істерін басқаруға тарту;
- жеке тұлғалардың, биліктің өкілетті органдардың, қоғамдық ұйымдар, еңбек ұжымдары мүшелерінің ұсыныстар жасауына мүмкіншілік туғызу, қоғамның өзін-өзі басқаруын дамыту;

- әрбір ұлт пен халықтың еркін дамуы, олардың тең құқылы ынтымақтастығын нығайту;
- заңдылық пен құқықтық тәртіпті тұрақты бекітіп отыру;
- жариялылықтың кеңеюі;
- мемлекеттік және қоғамдық істерді шешудегі қоғамдық пікірді ескеріп отыру: сайлау жүйесін жетілдіру.

Көптеген елдерде антидемократиялық күштердің үдеп, демократияның жеңіліп, авторитарлық және тоталитарлық тәртіптердің орнағандығы тарихтан белгілі. Тарихтағы бұл кезеңдерді С. Хантингтон «кері қайтқан толқындар» (немесе «демократизация жолынан тайған толқындар» – «reverse wave») деп атайды. Демократия тәртібінің орнауы және оның уақытша жеңіліс тапқан кездерін еске ала отырып, тарихи материалдарды талдай келе, С. Хантингтон демократизацияның келесідей толқындарын анықтайды:

- демократизацияның алғашқы ұзақ толқыны 1828 – 1926 ж.;
- алғашқы кері кету толқыны 1922 – 1942 ж.;
- демократизацияның екінші қысқа толқыны 1943 – 1962 ж.;
- екінші кері кету толқыны 1958 – 1975 ж.;
- демократизацияның үшінші толқыны 1974 жылдан бүгінгі күнге дейін.

1970 жылдардың аяғында басталып, 1980 жылдар бойы жалғасқан Оңтүстік Еуропадан басталған демократизацияның толқыны Латын Америкасы мен Азияға ауысты. 1980 жылдардың соңында шынайы социализм мен демократиялық қоғамдық-саяси құрылыс дағдарысымен байланысты қазіргі демократизацияның толқыны жаңа кезеңге өтті.

С. Хантингтон әлемдік демократиялық процестің жаһандану себептерін мынадай факторлармен түсіндіреді:

1. Авторитарлық және тоталитарлық жүйелер легитимділігі дағдарысы;
2. 1960 жылдардағы әлемдік экономиканың өсуі және сауаттылықтың артуы;
3. Қалалық орта таптың артуы;
4. 1960 жылдардағы католик шіркеуінің доктринасындағы елеулі өзгерістер;
5. Алдыңғы қатарлы әлемдік саяси күштердің ауысуы (АҚШ, КСРО, Еуропалық қауымдастық);
6. Халықаралық байланыстың жаңа құралдармен толығының тиімді көрсетілуі.

Қазіргі демократиялық толқынды шартты түрде екі мерзімдік кезеңге белуге болады:

- 1980 жылдардың соңында, Оңтүстік Еуропадан басталып, латын америкалық, азиялық, Африка аймағының бір бөлігін қамтыған авторитарлық саяси жүйелерді либерализациялау және демократиялық басқаруға өту процесі;
- 1980 жылдың соңы 1990 жылдардың басы, «қырғи-қабак соғыстың» аяқталуы мен Орталық және Шығыс Еуропада социалистік тәртіптердің құлауы нәтижесінде демократиялық өтпелі кезең постсоциалистік және үшінші әлем елдерін қамтуы. Дәл осы кезде саясаттануда «демократизациялаудың ғаламдық

толқыны» (С. Хантингтон) және «демократияның ғаламдық қайта түлеуі» (Г. О'Доннел, Ф. Шмиттер және т.б.) ұғымдары пайда болды.

2. Демократиялық режимнен авторитарлық режимге өту процесі

1920-1930 жылдары демократиялық режимнен авторитарлық режимге өту процесі жүрді. Демократиялық режимге өткен көптеген мемлекеттерден тек Грекия ғана бұл жағдайды басынан өткізді. 1910-1931 жылдары демократиялық режимді қабылдаған 17 мемлекеттің ішінен тек төртеуі ғана демократиялық режимді 1920-1930 жылдарға дейін сақтап тұрды. Германияда 1933 ж. Гитлердің билік басына келуімен, 1938 жыл Австрияда, Чехияда демократия мүлдем жойылды. Грекияда 1936 ж. демократия жойылды. Португалияда әскери төңкерістің нәтижесінде демократия құлап, Салазара диктатурасы орнады. 1933 ж. Уругвай авторитарлық режимге ауысты.

Авторитарлық саяси режим даму негіздері

Авторитарлық (*латын тілінен *autoritas* – билік, ықпал*) режим бұл қоғамның мемлекеттік-саяси құрылымы, оның негізін қандай да бір топтың, бір адамның немесе институттың билікке деген монополиясы құрайды.

Авторитарлық саяси режим – тарихта кеңінен таралған құбылыс және ол алуан түрлілігімен ерекшеленеді. Қазіргі әлемде авторитарлық режим Азия, Африка, Таяу және Орта Шығыс пен Латын Америкасы елдерінде неғұрлым кеңінен таралған.

Авторитарлық саяси режимдердің ортақ ерекшеліктері мен белгілері.

Авторитарлық саяси режимдердің ортақ ерекшелікті белгілеріне төмендегілер жатады:

1. Халықтың биліктен шеттетілуі. Бір ғана адам немесе бір топ, не болмаса мемлекеттің бір ғана органы билікті алып жүруші болып табылады. Бұл харизматикалық көшбасшы, монарх, әскери хунта, диктаторлар, популистік көшбасшылар, т.б. болуы мүмкін. Халық пен билік арасында үлкен алшақтық туындайды. Заңдар тұлғаның мүдделерін емес, мемлекеттің мүдделерін қорғайды.

2. Бірыңғай міндетті идеология болмаса да, мемлекеттік идеология басымдық етеді. Авторитарлық көшбасшылар үлкен мақсаттарға жетудегі, мысалы, әлемдегі қайта құрулар сияқты ұмтылыстарға деген өздерінің іс-әрекеттерін дәлелдемейді.

3. Биліктің айқын бөлінуі болмайды. Мемлекеттік саясатқа бақылау жасауда парламенттің рөлін және сот билігіне атқарушы биліктің ықпалын шектей отырып атқарушы билік және ішінара заң шығарушы билік мемлекет басшысының қолына айтарлықтай шоғырланады.

4. Бағынбайтындарды көндіруге мәжбүрлеу үшін қажетті күшке сүйену. Бірақ тоталитаризмдегі сияқты жаппай қуғын-сүргін мен террорға ұмтылмайды. Ол белсенділігі оң нәтижелерге жеткізіп таңғалдыратындай болса, көпшілікке танымал болу ісін де пайдаланады.

5. Саясаттың монополиялануы. Барлық саяси іс-әрекет саяси биліктің ерекше қызметіне айналады. Барлық саясат субъектілерінің ымырасыздығына: ашық-агрессияшыл саяси оппозицияға, белсенді күшті саяси партиялар мен басқа да қоғамдық ұйымдарға тыйым салынады.

6. Қоғамға толық, жаппай бақылау орнатудан бас тарту. Экономика, мәдениет, дін, жеке бастың өмірі мемлекеттік бақылаудан тысқары қалады.

7. Басқарушы элитаның қалыптасуы демократиялық жолмен емес, жоғарыдан тағайындау арқылы жүреді. Авторитарлық көшбасшының айналасындағылар жеке ұнамдылық пен көсемге берілгендік негізінде іріктеледі, ал олардың іскерлік сапасы мен қабілеті ескерілмейді.

Авторитарлық саяси режимдердің жіктелуі: әскери-авторитарлық, авторитарлы-теократиялық, самодержавиелік монархиялық, олигархиялық, революциялық-популистік, авторитарлы-бюрократиялық.

Әскери-авторитарлық режимдер көбіне мемлекеттік төңкерістің нәтижесінде туындайды. Әскери диктатураларды орнату, әдетте бұрынғы конституцияның жойылуымен, парламентті таратумен, кез келген оппозициялық күштерге толық тыйым салумен, заң шығарушы және атқарушы биліктің әскери кеңестің қолына шоғырлануымен қатар жүреді.

Авторитарлы-теократиялық режимдер саяси биліктің фанатикалық, дін қызметкерлерінің қолына шоғырлануын білдіреді. Мысалы, Ирандағы Аятолла Хомейни режимін айтуға болады.

Самодержавиялық-монархиялық режимдер өткеннің сарқыншағы түрінде әлемнің қазіргі саяси көрінісінде де сақталған. Бұл елдерде биліктің бөлінуі, саяси бәсекелестік дегендер болмайды, билік шағын адамдар тобының қолына шоғырланған, аристократиялық таптың, яғни басқарушы элита идеологиясы үстемдік етеді. Бұлардың қатарына Парсы шығанағы елдері – Сауд Арабиясы, Кувейт, Біріккен Араб Әмірліктері, Катар, Бахрейн, Оман, Непал, Марокко, Иордания, т.б. абсолюттік монархиялары жатады.

Олигархиялық режимдерде экономикалық және саяси билік бірнеше ықпалды отбасыларының қолына жинақталады. Олигархиялық режимдер бюрократия блогының гегемониясы мен компродорлық буржуазияға негізделеді. Компродорлық буржуазия – шетел капиталы мен ұлттық нарықтың арасында делдалдықты жүзеге асырған, экономикалық артта қалған, тәуелді елдер буржуазиясының бір бөлігі. Мұндай режимдер Маркос президент болып тұрған кезде Филиппинде (1972 – 1985 ж.), Тунисте, Камерунде және т.б. елдерде өмір сүрді.

Революциялық популистік режимдер халық ұнататын және қызу қолдайтын бір адамның көсемшілік-саяси жетекшілік етуімен ерекшеленеді. Революциялық-популизмнің жарқын мысалына Бразилиядағы Варгос, Египеттегі Насор, Ливиядағы Каддафи режимдері жатады.

Авторитарлы-бюрократиялық режимдерде маңызды шешімдер қабылдауда басты рөлді жоғары мемлекеттік шенеуніктер атқарады.

Тоталитаризм

«Тоталитаризм» ұғымы латынның «*totalis*» деген сөзінен шыққан, бүкіл, тұтас, толық дегенді білдіреді. Оны ХХ ғасырдың басында айналымға енгізген – итальян фашизмінің идеологы Дж. Джентиле. Бұл түсінік алғаш рет 1925 ж. итальян парламентінде айтылды. Итальян фашизмінің жетекшісі Б. Муссолини оны саяси сөз қорына енгізді. Жаңа саяси режим ретінде Б. Муссолини 1932 жылы жарық көрген «Фашизм доктринасы» атты еңбегінде тоталитаризмнің мәнін балайша тұжырымдады: «барлығы да мемлекетте, мемлекеттен тыс ештеңе жоқ, мемлекетке ештеңе қарсы емес». Кейінірек бұл ұғымды неміс және америкалық саясаттанушылар қолдады. Ф. Хайектің «Құлдыққа апаратын жол» (1944), Х. Арндтің «Тоталитаризмнің қайнар көздері» (1951), К. Фридрихтың «Тоталитаризм» (1954), К. Фридрих пен З. Бзежинскийдің «Тоталитарлық диктатура және автократия» (1956), Р. Аронның «Демократия және тоталитаризм» (1958) атты еңбектерінде бұл құбылыстың тұжырымдамалық жағынан жете зерттелуіне қол жеткізілді.

Тоталитаризм – әрбір азаматтың, қоғам өмірінің барлық саласы мемлекет тарапынан толық бақылауға алынған мемлекеттік-саяси құрылыстың түрі. Онда бір партия, бір идеология үстемдік етеді. Мұндай тәртіпте өндіріс, экономика, БАҚ, білім, мәдениет адамдардың жеке өмірі және т.б. тегіс бақыланады. Азаматтардың, конституциялық ұйымдардың жұмыстарына тыйым салынады, жазалау, қуғын-сүргін күшейеді, террорлық- полициялық бақылау орнайды.

Тоталитарлық жүйенің негізгі белгілері. Тоталитаризм бастаулары

Тоталитарлық саяси режимдердің мәнін көрсететін ортақ белгілері де бар.

1. Тоталитарлық санада «билік пен қоғам» мәселесі болмайды: билік пен халық біртұтас. Мұнда басқа мәселелер көкейкесті болады, мысалы, билік пен халықтың ішкі жауларға қарсы күресі. Билік пен халықтың арасы алшақтап, халықтың тағдырын үкімет шешеді. Сөйтіп, экономикаға орталықтандырылған бақылау және экономикалық қызметті бюрократиялық басқару жүйесі жасалынады.

2. Тоталитарлық саяси режимдерге бірпартиялық тән. Харизматикалық жетекші көсем басқаратын бір ғана басқарушы партия өмір сүреді.

3. Биліктің бір қолға – автократияға барынша шоғырлануы билікті бөлу принципін жояды. Заң шығарушы, атқарушы билік бір құрылымға шоғырланады, тәуелсіз сот билігі деген мүлдем болмайды.

4. Барлық қоғам өмірінің идеологияландырылуы. Тоталитарлық қоғам халыққа идеологиялық ықпал жасау үшін үлкен күш жұмсайды. Мемлекеттік идеологияны және билік өкілдерін сынауға тыйым салынады.

5. Тоталитаризм ақпаратқа деген билік монополиясымен, бұқаралық ақпарат құралдарына толық бақылау жасаумен және баспа қызметіне қатал цензура жасаумен сипатталады. Барлық ақпарат бір жақты бағыттылықта өмір сүріп тұрған құрылысты оның жетістіктерін дәріптеу бағытында болады.

6. Қарулы күрес жүргізудің барлық құралдарын қолдануға деген мемлекеттің монополиясы. Әскер, полиция, барлық басқа да күштеу құралдары саяси билік орталығына толығымен бағынышты болады, олар жазалаушы органдар қызметін атқарады.

Тақырыпты пысықтау сұрақтары:

1. Билік жүргізудегі мақсат пен құралдар дегеніміз не?
2. Авторитарлық биліктің ерекшеліктерін атаңыз.
3. Тоталитаризмді биліктің ерекше түрі ретінде түсіндіріңіз.

8-дәріс. Саяси биліктің принциптері мен механизмдері

Биліктің транспаренттілігі, ашықтығы, мақсатты бағыттылығы, заңдылығы, бірізділігі

Биліктің механизмдері

Билік принциптері мен механизмдері дегеніміз – билікті құру мен жүзеге асыру барысында басшылыққа алынатын идеялар мен қағидалар. Яғни, биліктің кез келген принципі билік қандай болуы керек деген идеядан тұрады. Бұл **принциптер** төмендегідей:

1) адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарына басымдық беру принципі;

2) Конституция мен құқықтың жоғарылық принципі. Биліктің өкілеттіктері мен құзіреттерінің бөлінуі құқық негізінде жүреді.

3) заңдылықты сақтау принципі. Мемлекеттік билік органдары заңға сәйкес құрылады және қызметінде үнемі заңдылықты қатаң сақтауы тиіс;

4) биліктің тармақтарға бөліну принципі;

5) мемлекеттік органдардың арасындағы қызметтердің ара-жігі ашылуы принципі;

6) демократизм принципі – халық биліктің қайнар көзі, сондықтан билікті сайлау мен өкілдері арқылы қалыптастыруға саяси қатысуы тиіс, билікке халықтық бақылау жасалады;

7) ғылымилық принципі – билікті жүзеге асыру ғылымның қол жеткізген жаңа жетістіктеріне сүйенуі тиіс. Менеджмент, әкімшілік құқық, электронды үкімет, ақпараттық коммуникациялық технологиялар, психология т.б. туындаған ғылыми жаңалықтарды билікке ендіру;

8) жариялылық принципі – билік органдарының ашықтығы, халықты тиісті ақпаратпен хабардар ету, биліктің халыққа есеп беруі;

9) мөлдірлік, яғни, транспаренттілік – билік қоғамдағы ресурстарды бөлу мен қайта бөлуді жүзеге асыратындықтан, мемлекеттік бюджеттің қалай және қайда жұмсалып жатқандығын халыққа ашық көрсетіп, есеп беруі тиіс. Бюджет – салық төлеушілердің, яғни, халықтың ортақ қазынаға жинаған қаржы-қаражаты. Сонымен қатар, билік органдарында қызмет етушілер табысы қандай екенін ашық декларациялауы шарт. Мұның барлығы сыбайлас жемқорлыққа жол бермеу үшін жасалады;

10) біліктілік пен кәсібилік принципі – билікті жүзеге асырушылар, билік органдарында қызмет етушілер атқаратын жұмыстарына кәсіби түрде дайындалған, білімі жоғары, біліктілігі талапқа сай кәсіби мамандардан

конкурстық негізде құралуы тиіс. Қажет болса біліктілігін арттырып, нұсқаулықтар алып отыруы қажет;

11) унитарлық немесе федерализм принциптері. Мемлекеттің әкімшілік-территориялық құрылысына қарай жүзеге асатын ұстаным. Мысалы, Қазақстан унитарлы мемлекет болса, АҚШ, Ресей сияқты елдер федеративті. Сәйкесінше бұл елдер тиісті принципті таңдап, мемлекеттік билігін қалыптастырады;

12) мақсатты бағыттылық принципі – билік нақты идеологияға, идеяға, стратегия мен тактикаға сүйеніп, белгілі бір бағыт-бағдармен жүзеге асады;

13) бірізділік принципі – билік субъектілері ауысқанымен, биліктің бағыты, конституциялық қағидалардың сақталуы.

Кез келген билік түрін жүзеге асыр үшін жоғарыда аталған принциптермен қатар, төмендегідей *механизмдер* болуы шарт:

1) Заң шығарушы органдар (парламент, дума, рада, бундестаг, кенес, жиналыс, құрылтай, кнессет т.б.) билікті заңнамалық қамтамасыз ету механизмін құрайды;

2) Атқарушы органдар (үкімет, министрлер кабинеті, әкімшіліктер, ведомстволар, агенттіктер, аймақтық мемлекеттік басқару органдары) қабылданған саяси шешімдер мен заңдардың орындалуын қамтамасыз ету механизмдері;

3) заңдылықтың сақталуын бақылаушы және қадағалаушы органдар (сот, арбитраж, прокуратура, тергеу органдары, есеп комитеттері), бақылау-қадағалау механизмдері;

4) Билікке, заңға бағынуға мәжбүрлеу және құқық бұзушылықты жазалау механизмдері (армия, полиция, милиция, арнаулы органдар, пенитенциарлық жүйе, жалпы, құқық қорғау мекемелері).

Бұл механизмдер бірін-бірі толықтырып, қолдай отырып үйлесімді әрекеттеседі. Билік механизмдері бір бірімен өзара тәуелді байланысты.

Билік механизмдерінің белгілері:

- тұтастық – кез келген мемлекеттегі билік біртұтас, бір елдің аумағында бірнеше мемлекеттік аппарат болуы мүмкін емес (екі парламент немесе үш үкімет дегендей);

- иерархиялық – билік механизмін іске асырушы органдар мен мекемелер ішкі ұйымдастырушылық тәртіпке сүйенетін, субординация сақтай отырып үйлестірілетін, сатылы немесе пирамидалық пішіндегі күрделі құрылым болып табылады;

- ерекше құрам – билік механизмдерін орындаушы мемлекеттік билік органдары арнайы білімі мен дайындығы бар кадрлардан жасақталады;

- қызметтерінің арнайы мақсаттылығы – әр механизмнің өзіндік мақсаты мен атқаратын қызметтері бар;

- материалдық-техникалық қамтамасыз етілуі (ғимараттармен, техникамен, құрал-жабдықпен, т.б. қажетті керек-жарақтармен).

Дэвид Осборн мен Тэд Геблер (АҚШ) «Үкіметті қайта құру» («Reinventing Government») атты еңбектерінде басқарудың бюрократиялық моделінің

кемшіліктерін талдайды. Олар мемлекеттік биліктің барлық деңгейлерін жаңғыртудың он принципін көрсетеді:

1. Ынталандыра отырып басқару: басқару ұрсу немесе желкелеу емес.
2. Адамға қарай бет бұрған басқару: өкіл ретінде қызмет ету емес.
3. Бәсекелесуші басқару: қызметті ұйымдастыруда бәсекелестікті қолдану.
4. Ережелер мен құқықтық нормаларға сүйене отырып ұйымды қайта құру принципін ұстанатын басқару.
5. Нәтижеге бағытталған басқару: бастамалардан гөрі нәтижеге мән беру.
6. Тұтынушыға бағытталған басқару: басты орында бюрократияның емес, тұтынушының мүдделері.
7. Кәсіпкер сияқты басқару: талан-таражға салмай, керісінше, қолда барды сақтап, көбейте білу.
8. Көрегендікпен басқару: терапия емес профилактикаға сүйену.
9. Орталықсыздандырылған басқару: иерархияның орнына корпоративтік жұмыс пен жұмыла қатысу.
10. Нарықтық сипаттағы басқару: нарықтық өзгерістерге бейімделу.

Тақырыпты пысықтау сұрақтары:

1. Саяси биліктің принциптері мен механизмдері.
2. Саяси биліктің деңгейлері.
3. Биліктің мақсатты бағыттылығы, заңдылығы, бірізділігі.

9-дәріс. Саяси биліктің жария және көлеңкелі формалары

Ресми билік

Биліктегі «Сұр кардиналдар»

Саясат – адамдардың мінез-құлқы мен іс-әрекетіне ықпалын жүргізу, манипуляциялау, сондықтан ресми билік, ең алдымен, биліктік әсер етудің объектісі ретінде ерекшеленеді, яғни, бүкіл қоғамды қамтып, биліктік әсер етудің әрқилы құралдарын пайдаланады. Ресми билік – легитимділігі заңмен негізделген, қоғам тарапынан толық мойындалған, тиісті рәсімдермен тіркелген, мемлекетті басқарушы формальды әрі нақты билік. Ресми билік әмбебап басқарушылық қызмет атқарады. Кез келген елде ішкі және сыртқы саясатты жүзеге асыратын, яғни, қоғамның түрлі салаларын басқарушы министрліктердің саны кемінде оншақты болады. Өйткені қоғамдық өмір көп қырлы. Ресми билік қатаң иерархиялық жүйе болғандықтан субординация үнемі сақталады. Әрбір ресми билік органдарының өзіне тән өкілеттіктері мен құзіреттері бар.

Дегенмен, ресми билікпен қатар, «көрінбейтін көлеңкедегі» билік түрі де бар екенін ұмытпауымыз керек. Оны клептократия деп атайды, яғни, клепто – ұрлық, көрінбейтін ұры билік. Клептократияның түрлеріне «команда» және «клан» болып топтасу жатады. Бұл өзі барлық мемлекеттерде орын алып отырған келеңсіздік, тек кейбірінде оның ауқымы тар әрі астыртын болса, кейбір елдерде командалық-кландық жікшілдік кең ауқым алып, ашық жүретін

деңгейге жетіп отыр. Командалық-кландық жүйені оның басында тұрған көшбасшысыз көзге елестету мүмкін емес, яғни, қандай да бір лидер өзінің төңірегіне мүдделес топты жинайды, ал, мүдделі топ лидерді пір тұтады. Бұл жерде де, жеке тұлғалық «Мен» дейтін сана-сезімнің эгоистік мақсат-мүддесіне сай келетін, «Біздікі» деп қабылдайтын топты айқындап, соған қосылуға тырысатын өзіндік идентификация жатыр. Қарапайым өмір жағдайында адамдардың басым бөлігінде «Ортақ өгізден оңаша бұзау артық» дейтін өзімшіл, жеке тұлғалық сана-сезім басым болады. Бірақ өмірдің өтпелі немесе дағдарысты кезеңдерінде, ауыр жұмыс немесе жауапты қызмет жағдайларында, қоғамдағы кернеу күшейген сәттерде жеке адам тек өз күшіне сеніп алысқа бара алмасын сезінеді. Басына қиындық түскен адам айналасынан тірек боларлық, өзіне көмек беретін адамдарды іздеп, жекеше әлеуметтік және психологиялық көкжиегін кеңейте бастайды. Осылайша, жеке тұлға өзінің «Мен» дейтін шектеулі сана-сезімін бұзып-жарып, өзін саналы түрде қандай да бір қауыммен немесе топпен байланыстыруға жанталаса кіріседі. Мұндай процесті кезінде Карл Густав Юнг психикалық инфляция (*латынша «inflation» — үрлеу, көпірту, кеңейту*) деп атаған. Яғни, жаңғыз жүрген адам өзінің жеке тұлғалық шекараларын кеңейте отырып, мүдделес адамдар тобын табу арқылы сол топтың ішінен өзіне қорғаныс, тұрақтылық пен жаңа мүмкіндіктер табуы арқылы жеке идентификациядан топтық идентификацияға өтуі. Осылайша, бір топ ауқымында жағдайы жақсарып, өзін қауіпсіз сезінген сайын, жеке тұлғалық шекаралар да қалыптан тыс ұлғайып, топтық гиперидентификацияға ұласады. «Жаңғыздың даусы шықпас, жаяудың шаңы шықпас» деген мақал мұндай адамдардың ұранына айналып, жеке тұлға өзін топтан тыс жайсыз сезінетін, топсыз өмір жоқ сияқты көретін психологиялық тәуелділікке ұрынады. Қазақстанда әкім ауысса да, министр ауысса да артынан бүкіл командасының еріп жүруін психологиялық тұрғыда осымен түсіндіруге болады. Ал, топтық мүддені басшылыққа алғандар үшін ұлттық мүдденің құны көк тиын екені белгілі жәйт. «Сенген қойым сен болсаң, күйсегенің бар болсын» демекші, халықтың сеніп тапсырған аманатына қиянат жасап, демократияны жеке бастарын байытуға пайдаланып жүрген «командалар» Қазақ елінің көсегесін көгертпесі де белгілі. Әкімдіктер мен министрліктердің қаншама лауазымды тұлғалары сыбайлас жемқорлық фактісі бойынша ұсталып, қылмыстары дәлелденіп, бас бостандықтарынан, мал-мүлкі мен атақ-дәрежесінен айырылып жатыр. Сонда да тоқтам жоқ. Коррупция дендеген еліміздегі аянышты жағдай қасқырға қой баққызған күлкілі көріністі көзге елестетеді. Өйткені биліктегі командалық-кландық құрылымдардың «бізі» мен «өзге бөтені» мүлдем бөлек.

Әлеуметтік құрылымдарды зерттеген австриялық қоғамтанушы Альфред Шютц гиперидентификацияға бой алдырған индивид топқа кірмейтін өзге қоғам мүшелеріне сенімсіздікпен қарап, бүкіл қоғамды жаудай көріп, үнемі қорғаныс жағдайында жүретінін көрсеткен. Әсіресе, топтық-командалық гиперидентификацияға ұрынған адамдар үшін дәл өздері сияқты топтарға біріккен гиперидентификациялы «өзгелер» жаудай көрінеді. Ғалымдардың пікірінше, кез келген топаралық жанжалдардың, командалық тартыстар мен

кландық «соғыстардың» астарында осындай психикалық ойлау ерекшеліктері жатады.

Саясаттағы «команда» құбылысын алғаш байқап зерттеген неміс қоғамтанушысы Макс Вебер болды. Ол «Саясат әуестік және мамандық ретінде» атты еңбегінде батыстық демократиядағы мына бір ерекшелікке мән береді: сайланған президенттің тілеулес командасы, немесе, сайлауда жеңіп шыққан саяси партияның ұйымдасқан бір топ белсендісі мемлекеттік биліктің шешуші тұтқаларынан түрлі жоғары лауазымдарға ие болады. Сөйтіп, бүкіл билік ым-жымы бір командалық басқаруға өтеді, мұның соңы коррупцияның кең етек жаюына әкеліп соғады деп көрсеткен. Милован Джилас та саясаттағы осындай келеңсіз құбылысты зерттеген. Ол «Жаңа тап», «Жетілмеген қоғам» атты еңбектерінде билік басына келген лидермен бірге еріп келген команда өз кезегінде көптеген ұсақ командаларды туындататынын айтқан, яғни, лидердің командасына мүше әр чиновник өзінің жеке командасы болуын қалайды, одан төменгі лауазымды тұлғаның да өз командасы бар. Осының нәтижесінде, мемлекеттегі бүкіл билік «жаңа билеуші таптың» қолына өтеді, бұл қоғамның жетілмей қалуының басты себебі деп көрсетеді. Сондықтан да, батыстық ғалымдар саяси лидер мен билеуші партияның команда құруын қауіпті үрдіс санап, бюрократиялық аппараттағы шенеуніктерді кәсіби маман ретінде қарауды, кәсіби мемлекет құруды ұсынды. Команда мен клан жүргізген саясатта алдымен топтық мүдде жүреді, ұлттық мүдде оның көлеңкесінде қалып қояды.

Сонымен, клептократия өзінің биліктік қатынастарын қалыптастырып, әрекет ететін жасырын билік. Оның тағы бір түрі – мафия. Мафиялық биліктің іс-әрекеті деструктивтік сипатта болғандықтан, қоғам мен мемлекет оның мемлекеттік тіркеуден өтуін, іс-әрекетінің заңдастырылуын, құқықтық нормаларға бағынуын талап ете отырып, онымен күрес жүргізуге мәжбүр. Жасырын мафиялық билік – мемлекеттің бақылауында болмайтын құрылымданған жүйе.

Мафиялық құрылымдардың мемлекеттік билікпен араласып кетуі қауіп тудырады, ал мұның нәтижесінде қоғамдық өмір қылмысқа толып, зорлық-зомбылық белең алады. Осындай араласып кету мафиялық ұйымдардың қолында аса зор қаржы қоры бар болуынан, яғни олар мемлекеттік шенеуніктерді, саяси қайраткерлерді, бұқаралық ақпарат құралдарының қызметкерлерін бопсалауға немесе сатып алу мүмкіндігіне ие, ал қоғамның жеткілікті түрде ұйымдаспаған тұрғындары мафияға адам ресурстарын беріп отырады. Тұлға үшін биліктің өзіндік ерекшелігі мен маңызды көрінісі – оның тұлғалық, мәдени-этикалық, психологиялық аспектісі. Тұлғалық тұрғыдан алғанда билік құру – ерекше психологиялық кеңістік. Билік құрудың екі бағытта жүргізілетінін ескеру қажет: біріншіден, басқа адамдарды бағындыру, жүріс-тұрысын реттеу, олардың тіршілік әрекетіне араласу мақсатында басқа адамдарға қатынастағы еріктің көрінуі болып табылады. Бірақ басқа адамдар сияқты билік құрушы субъекті де адам, сондықтан бағыныштылардың мүдделері мен өмірлеріне араласуы, оларды басқару, бақылау, талап-тілектерін

жүзеге асыру – аса жауапты, агрессивті және осыған орай моральды-психологиялық тұрғыдан алғанда күрделі іс-әрекет. Барлық адамдар бұған дайын емес және оны қажет етпейді де. Ал қолында билігі барлар халық тарапынан бақылау жоқтығын сезіп, өздерінің жеке бастарын байыту мақсатында қызмет бабын пайдаланып, сыбайласу арқылы көлденең табыс табуға ұмтылады. Осылайша, мемлекеттік қызмет атқарушылар мафияға ұқсас ұйымдасқан қылмыстық топтар құрып, жемқорлықпен айналыса бастайды. Мұндай құбылыс жоғарыда айтқанымыздай, коррупция деп аталады.

Сонымен қатар, «биліктегі сұр кардинал» деген ұғым да бар. «Сұр кардинал» ұғымы XVII ғасырда Францияны билеген король Людовик XIII (1601-1643) тұсында пайда болған. Франция королі болған Генрих IV мезгілсіз қайтыс болуына байланысты, оның ұлы Людовик XIII король тағына 8 жасында отырған. Билеуші жас бала болғандықтан, Францияны корольдің фавориті (таңдаулы, сенімді адам) кардинал Ришелье (толық аты – Арман Жан дю Плесси, герцог де Ришелье, 1585-1642) басқарады. Ришельенің кеңесшісі әрі оң қолы – діндар Жозеф әкей (Франсуа Ле Клер дю Трамбле, 1577-1638). Кардинал Ришелье қызыл плащ жамылса, діндар Жозеф әкей сұр плащ жамылып жүрген. Жозеф әкей жас кезінде әскери маман қызметін атқарған, мықты барлаушы болған екен. Өмірлік тәжірибесін барынша пайдаланып, Жозеф әкей Францияның ішінде де, көршілес елдердің ішінде де өзінің тыңшыларын, жансыз агенттерін ұстап. Агентуралық желі құрастырған. Сөйтіп, өзінің агенттері арқылы елдің іші мен сыртындағы барлық маңызды ақпараттарды иеленген. Жиналған ақпаратты өңдеп, талдап, өзінің мақсат-мүддесіне сай келетін ақпаратты кардинал Ришельеге жеткізіп отырған. Кардинал Ришелье болса, өзіне мәлім ақпаратты талдап, көздеген мақсатына сай келетіндей етіп Людовик XIII баяндап, корольді жетегіне алған. Айналып келгенде, көрінбей ықпал ету арқылы мемлекеттік билік жүзеге асады. Кардинал Ришелье XIII-Людовикті, Жозеф әкей кардинал Ришельені ақпараттық тәуелділікте ұстайтын билікке ықпал етудің ұтымды жолы қалыптасады. Нәтижесінде, сұр плащты Жозеф әкей билікке ықпал ету жолымен өзінің ойын іске асыратындай жағдай қалыптасуына орай «биліктегі сұр кардинал» деген ұғым пайда болған.

Сұр кардиналдың саяси портреті мынадай:

1. Көзге көп түспейтін адам, астыртын әрекетті ұнатады.
2. Жария атақ-даңққа, мансап-мәртебеге қызықпайды, бірақ, атақ-даңқы жер жарған адамдарға ықпал етіп, оларды көрінбей басқаруды ұнатады.
3. Сұр кардиналдың темпераменті негізінен флегматик, түрлі психологиялық комплекстері бар.
4. Мұндай адамдар әдетте көреген, алыстан ойлағыш, есепшіл, әр басқан қадамын жазып-сызып, есептеп барып жасайды, ойланып сөйлейді.
5. Сұр кардинал нашар коммуникатор болуы мүмкін, бірақ мықты психолог екені даусыз.
6. Сұр кардиналдың достары жоқ. Жағдайға қарай, қазіргі дос ертеңгі жау, кешегі жау бүгінгі дос.

7. Сұр кардинал ешқашан ашық қарсыласпайды, тосыннан кек қайтарғыш. Жауынан өшін өзі алмайды, басқаларды айдап салып, шағыстырып, өзгенің қолымен от көсеп, өшін алғыш.

8. Оның ұраны «Мынаны істеген Мен, бірақ оны менен басқа ешкім білмейді». Идеяларын астыртын іске асырғанды жаны сүйеді.

9. Сұр кардинал лауазымға мұқтаж емес. Ешбір лауазымсыз ақ, жоғарғы лауазымды адамдарға ықпал етіп, түрлі проблемаларды шешіп, «билеушілерді» арақашықтықтан басқарғанды жөн көреді. Кез келген ұйымда осындай пысықайлар табылады.

10. Сұр кардинал мен билеушінің арасында екі тарап үшін де өзара тиімді «жазылмаған» келісім-шарт бар. Билеуші сұр кардинал арқылы билігінен айырылмай, атақ-мансабын нығайтқанға мез, сұр кардинал өзінің мақсат-мүдделерін жүзеге асырғанына қанағаттанады.

Тақырыпты пысықтау сұрақтары:

1. Клептократия дегеніміз не?
2. Жария және көлеңкелі биліктің айырмашылығын ашып көрсетіңіз.
3. Клан, команда, мафия деген ұғымдарды түсіндір.
4. Сұр кардинал деген кімдер?

10-дәріс. Билік және қысым жасаушы топтар

Қысым жасаушы топтардың саясатқа әсері

Лобби және билік

Сыбайлас жемқорлық

Саясаттағы психологиялық қысым – үкіметтік органдарға, саяси және әлеуметтік құрылымдарға тікелей немесе жанама ықпал ету әдістері мен тәсілдер жиынтығы. Саясаттағы психологиялық қысымның субъектілері – формальды немесе формальды емес топтар, ұйымдар, қозғалыстар т.б. Дж. Магдвик пікірінше, саясаттағы психологиялық қысым субъектілері – «үкімет саясатын, оның негізгі және әкімгершілік аспектілерін әртүрлі ықпал етуді қолдану арқылы өзгертуге ұмтылатын әрі үкіметтік билікті қолына алғысы келетін топтар».

Саясаттағы психологиялық қысымның субъектілері тұрақты, белгілі бір құрылымы бар. Саясаттағы психологиялық қысымның субъектілері өкілетті және атқарушы билік институттарына ықпал етіп, саяси партиялармен, қоғамдық ұйымдармен, жергілікті билік органдарымен одақтаса немесе күресе алады. Қандай билікке мүдделі топ болмасын, өз мақсаттарын, мүдделерін саясат арқылы қоғамдық қатынастарға енгізеді. Саясат мүдделі топтардың мақсаттарын іске асырудың ең сенімді және универсалды құралы болып табылады. Ал ресми мемлекеттік саясат сол елдің алдындағы ең өзекті мақсат-міндеттерді қамтиды. Ресми билік саясатын мемлекет басшысының, патшаның, корольдың, президенттің мемлекет тұтастығын сақтауға, өзінің жеке билігін

нығайтуға, ішкі және сыртқы қатынастардағы мәселелердің және өз пайдасына шешуге бағытталған мақсаты, міндеті және әрекеті деп бағалауға болады. Демек, саясатта шешуші рөлге мемлекеттік билікті иемденіп отырған мүдделі топ ие.

Билікке қол жеткізген кейбір мүдделі топтар халықтың ортақ мемлекеттік мүдделеріне қызмет жасамай, ел байлығын, табиғат ресурстарын жеке топтық мүддеге немесе отбасылық клан мүддесіне қызмет етеді. Олай болғанда, басқарушы топ елді алдау, өтірік уәде беру, жасанды шараларды уағыздау арқылы қате қоғамдық пікір қалыптастыруға тырысады немесе өз халқына қарсы қорқыту, репрессия саясатын жүргізеді. Мұндай мемлекеттерде қарапайым халық өтірік пен алдаудың, қорқыту мен зорлық-зомбылықтың құрбаны болады.

Демократиялық, құқықтық мемлекетте саясат халықтың басым бөлігінің мақсат-мүдделеріне сәйкес, мемлекеттің күш-қуатын арттыруға халықтың материалдық әл-ауқатын жақсарту мақсатында іске асырылады. Мұндай саясатты электорат қолдайды. Халықты өз жағына тарту үшін әртүрлі позициясы бар мүдделі топтар саяси салаға өз бағытын жүргізуге ұмтылды. Олардың түпкі мақсаты – билікке қол жеткізу немесе билікті басқа топтармен бөлісу. Осы себепке байланысты саяси процесс парменентті, үзіліссіз мемлекеттік билікке талас болып табылады. Билікке талас демократиялық елдерде Президент, Парламент сайлаулары кезінде тіптен күшейе түседі.

Лоббизм ұғымы (ағылшынша lobby – кулуар, сахна пердесі, французша - дәліз) мүдделі топтардың немесе жеке тұлғаның ашық хат, үндеу, петиция, депутатты «сатып алу» сияқты түрлі жолдармен парламентке талап-тілектерді білдіре отырып, қысым жасауды білдіреді. Лоббизмнің түпкі мақсаты – парламентке қандай да бір заң жобасын қабылдауға немесе қабылдамауға қысым жасау арқылы ықпал ету. Демократиялық дамыған елдердің бірқатарында лоббизм заңдастырылған. Бұл лоббизмен арнайы айналысатын ұйымдардың туындауына, лоббистік қызметтің салық төлейтін кәдімгі кәсіпкерлік қызмет көрсету сияқты дамуына мүмкіндік беріп отыр. Шетелдердегі лоббилік қызметтің заңдастырылуы сыбайлас жемқорлықпен күрестің бір амалы саналады.

Саясаттың қызметі мен іске асуы тек қоғамды біріктіруші, топтастырушы рөл атқармайды. Саясатта мүдделердің теке-тіресі, дағдарыс пен конфликтілер үнемі орын алып отырады. Басым топтың саясатының өзіне күдік келтірушілер мен қысым жасаушылар әрқашан да табылады. Саясаттың ерекшелігі – билік үшін күреспен қат-қабат жүруі. Саясат, билік, мемлекет, басқару, лоббизм құбылыстары бірінен бірі туындап, біріне бірі себеп болып, ұдайы өзара тәуелді байланыстағы қозғалыста болады.

Сыбайлас жемқорлық

Осындай жалпықоғамдық жағымсыз құбылыс БҰҰ-ның сыбайлас жемқорлықпен күрес туралы құжатында төмендегідей анықталған: «Сыбайлас

жемқорлық – жеке басының мақсатына артықшылықтар алу үшін мемлекеттік билікті теріс пайдалану».

Басқаша айтсақ, – мемлекеттік дәрежедегі шенеуніктердің сатқындығы, опасыз жемқорлығы. Атап айтқанда, мемлекеттік дәрежедегі, кейде ұсақ-түйек қылмыстарды да сыбайлас жемқорлықпен шатастырып, айқайлатып көрсетіп жатамыз. Сыбайлас жемқорлық, біздің елдегі онымен күрес қылмысқа қарсы әрекет ұйымдастырудағы және қылмысты жолмен табылатын капиталды «жуып тазартуға» қарсы қолданылатын мемлекеттік шаралар жүйесінің құрамдас бөлігі болып саналады.

Бұл шаралар бүгінгі таңда кешенді түрде жүргізілуде және оның дәлелі ретінде Қазақстан Республикасының «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы» заңын алуымызға болады. Оны орындаудың бірінғай тетігін жасау, биліктің және қоғамның барлық институттарының күшін үйлестіру үшін сыбайлас жемқорлықпен күрестің мемлекеттік бағдарламасы жасалды, ол Қазақстан Республикасы Президентінің 1998 жылғы 7 желтоқсанындағы Жарлығымен бекітілді.

Бағдарламада сыбайлас жемқорлықпен күрестің құқықтық базасын жетілдіру, алдын ала сақтандыру, сыбайлас жемқорлықпен күрестің тәжірибелік шаралары, құқық қорғайтын органдар мен сот жүйесі қызметінің тиімділігін арттыру сияқты басымдылықтар анықталған.

Қазақстан Республикасының «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы» 1998 жылғы 2 шілдедегі № 267 Заңында (2013.03.07. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен) мемлекеттік міндеттерді атқаратын адамдардың, сондай-ақ соларға теңестірілген адамдардың лауазымдық өкілеттігін және соған байланысты мүмкіндіктерін пайдалана отырып не мүліктік пайда алу үшін олардың өз өкілеттіктерін өзгеше пайдалануы, жеке өзі немесе делдалдар арқылы заңда көзделмеген мүліктік игіліктер мен артықшылықтар алуы, сол сияқты бұл адамдарға жеке және заңды тұлғалардың аталған игіліктер мен артықшылықтарды құқыққа қарсы беруі арқылы оларды сатып алуы сыбайлас жемқорлық деп ұғынылады. Сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық субъектілеріне лауазымды және мемлекеттік міндет атқаруға уәкілетті өзге де адамдарды немесе оларға теңестірілген адамдарды сатып алуды жүзеге асырушы, сол сияқты оларға заңға қайшы мүліктік игіліктер мен артықшылықтар беретін жеке және заңды тұлғалар да жатады. Қазақстан Республикасындағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жөніндегі 2011 - 2015 жылдарға арналған салалық бағдарлама ҚР Үкіметінің 2011 жылғы 31 наурыздағы № 308 қаулысымен бекітілген. Міндет: Халықаралық ынтымақтастықты кеңейту және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл мәселелері бойынша ұлттық заңнаманы жетілдіру; Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл, сондай-ақ сыбайлас жемқорлық қауіптерін азайту жөніндегі мемлекеттік органдар қызметінің тиімділігін арттыру; Сыбайлас жемқорлыққа қарсы көзқарасты жоғарылату; Көлеңкелі экономика деңгейін төмендету. Іс-шаралар жоспары еліміздің мемлекеттік органдарының барлық құрылымдық, аумақтық бөлімшелерінің назарына жеткізілген.

«Нұр Отан» партиясы жанындағы Жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жөніндегі Республикалық Қоғамдық кеңесі – жемқорлыққа қарсы тиімді әрекет ету, оны туындататын себеп-салдарды жою мәселелері жөніндегі консультативтік-кеңесу органы.

Кеңес жемқорлыққа қарсы заңнаманы бұзушылықтардың алдын алуға, мемлекеттік билік, жергілікті мемлекеттік басқару мен өзін-өзі басқару органдарында жемқорлыққа қарсы әрекет ету жөніндегі мемлекеттік саясатты жетілдіруге, жемқорлықты тудыратын себеп-салдарды жоюға, лауазымдық жағдайын теріс пайдаланушылық пен оны пайдаланып құқық бұзушылық жасауды жоюға, қоғамда жемқорлық көріністеріне төзбеушілікті қалыптастыруға көмектесу.

Кеңестің міндеттері:

1) партияның, қоғамдық ұйымдардың, сондай-ақ партияның консультативтік-кеңесу институттарының жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жөніндегі бағдарламалық құжаттарының орындалуын жүзеге асыруын қамтамасыз ету және мониторинг;

2) партияның аймақтық және аумақтық филиалдары жанындағы Жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жөніндегі Қоғамдық кеңестерінің жұмысын үйлестіру;

3) қоғамда жемқорлыққа қарсы иммунитетті қалыптастыру;

4) жемқорлық жағдайына партиялық және қоғамдық әсер етудің механизмін жетілдіру, жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың түрлі инновациялық қалыптарын, әдістері мен құралдарын қолдану;

5) жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жөніндегі азаматтық қоғам құрылымдарымен өзара іс-қимыл;

6) жемқорлық көріністері фактілері бойынша жеке және заңды тұлғалардың өтініштерімен жұмыс істеу.

Кезінде «Қазақстан-2030» стратегиялық бағдарламасының бір мұраты - кәсіби мемлекетке қол жеткізу болатын, солай бола тұра, әлі күнге дейін сыбайлас жемқорлық пен командалық-кландық жағымсыз құбылыстардан арыла алмай келеміз. Елбасымыз қаншама рет ескертсе де, әкім-қараларымыз командалық психологиядан бас тартпай келеді, билік басында бірнеше кландар бар екені де қоғамдық пікірде көп айтылады. Соның зардабынан сыбайлас жемқорлық өршіп тұр, коррупциямен күрескен сайын бұл қоғамдық дерт асқынып бара жатқан сияқты.

Transparency International халықаралық ұйымы жыл сайын коррупцияны аңғару индексі (Corruption Perception Index) бойынша әлемдегі 180 елдегі сыбайлас жемқорлықтың деңгейін анықтап, нәтижесін жариялайды. 2012 жылы Қазақстан коррупция деңгейі бойынша 180 елдің ішінде 133 орында болса, 2013 жылы 140 орынға түсіп кеткен. Көрсеткішіміздің төмендеп кетуінің мәнісі мынада: біз коррупциямен күресіп жатырмыз, бірақ басқа елдер де қарап отырған жоқ қой, олар да күресуде. Коррупциямен күресте жақсы нәтижеге қол жеткізген өзге елдер алдымызды орап кетуінен біздің рейтингіміз кері кетіп, төмен қарай сырғудамыз. Бұдан қандай ой түйімізге болады? Қазақстандағы

коррупциямен күресу айтарлықтай тиімді емес деген сөз, себебі, біз коррупцияның себептерімен емес, оның зардаптарымен ғана күресіп келеміз. Еліміздің коррупцияға қарсы күресу стратегиясын жетілдіру қажет, коррупцияға арқау болып отырған себептерді жоймасақ, сыбайлас жемқорлықты жеңу жоқ. Ең алдымен командалық-кландық жүйеге ойсырата соққы беріп, мемлекеттік биліктің ашықтығына, мөлдірлігіне, бірізділігіне қол жеткізуіміз қажет.

Екіншіден, мемлекеттік сатып алу мен мемлекеттік тапсырыс беру жүйелерін қайта қарау қажет. Бұл салада олқылықтар өте көп, сыбайлас жемқорлыққа себеп боларлық кемшіліктер жетіп артылады. Түрлі тендерлер мен байқаулардың қалай өтетінін, «откат» пен «ставканың» не екенін, мемлекеттік тапсырыстың, атқарылған жұмыстарды өткізу мен қабылдап алу процесі қалай жүретінін білмейтін қазақстандық жоқ шығар.

Үшіншіден, мемлекеттік шенеуніктердің мәртебесі мен әл-ауқатын көтере отырып, жауапкершілігі мен адалдығына қол жеткізуді ойластыру қажет. Шенеуніктеріміз командалық ауыс-түйіске, күн көрістің қамына алаңдамай, өздерінің атқаратын жұмыстарын уайым-қайғысыз, асқан жауапкершілікпен, кәсіби түрде атқаратындай етуіміз керек. Мемлекеттік қызметке іріктеу жүйесін де жетілдіре түсу қажет. Барлық жағдайы бола тұра сұғанақтық жасап, коррупциялық қылмыс жасаса, қайсы «команда мен кланда» екеніне қарамастан, аямай жазалап, арам жолмен жинап-терген мал-мүлкін мемлекет пайдасына тәркілейтіндей етсек... Шенеуніктің «Біз» дейтін идентификациясы команда емес, өзінің елі, халқы, ұлттық мүддесі болатындай жағдай жасай білсек қана шенеуніктер ұлттық мүддені ойлайды, жұмысын адал атқарып, жемқорлықтан аяғын тартатын болады.

Тақырыпты пысықтау сұрақтары:

4. Лобби дегеніміз не?
5. Сыбайлас жемқорлық ұғымын қалай түсінесіз?

11-дәріс. Легитимділік

Саяси биліктің ұғымы

Билік легитимділігінің жіктелуі

Орталық және жергілікті мемлекеттік билік

Саяси биліктің легитимділігі – халықтың келісіміне негізделген әрі заңмен, ережелермен, дәстүрмен анықталған билік сапасы. Легитимділік дегеніміз – халықтың үстемдік етіп отырған саяси билікті қолдауы, оның заңдылығы мен шешімдерін растауы.

Демократиялық жағдайда мемлекеттік билік легитимді болуы үшін халықтың қалауы бойынша қалыптасуы және көпшіліктің еркіне қарай

орындалуы және мемлекеттік билік конституциялық қағидаларға сәйкес жүзеге асырылуы керек.

Немістің көрнекті ғалымы М. Вебер билік басына келудегі легитимділіктің мінсіз түрлері ретінде оның үш үлгісін көрсеткен:

1) әдет-ғұрыптық легитимділік. Ол сонау ерте заманнан бастап халықтың санасына сіңген салт-дәстүрге сүйенеді;

2) харизматикалық легитимділік. Өзінің ерекше батырлығымен, адалдығымен немесе басқа үлгілі қабілет-қасиеттерімен көзге түскен адамды басшы ету;

3) ақыл-парасаттың, құқықтың легитимділігі. Саяси билік қазіргі саяси құрылым орнатқан құқықтық ережелерге, тәртіптің ақыл-ойға сыйымдылығына негізделеді.

Саяси биліктің легальдылығы – басқару түрінің заңдық негізі, яғни оның құқықтығының барлық тұрғындармен мойындалуы. Кейбір саяси жүйелерде билік легальды болғанымен, легитимді болмауы мүмкін. Мысалы, отар мемлекеттердегі метрополия билігі. Ал тұрғындардың басым көпшілігінің қолдауымен жүзеге асқан революциялық төңкерістен кейінгі жағдайда билік легитимді, бірақ легальды емес.

Биліктік іс-әрекеттің өзінің мойындалуын сипаттайтын маңызды тұстарының бірі – легитимділік туралы мәселе. «Легитимділік» термині (*лат. Legitimus* – заңды) өмір сүріп отырған билікті өзінің бағыныштыларының, сонымен қатар биліктің басқа субъектілерінің заңды деп тануын анықтайды. «Легитимділік» терминін тарихи тұрғыда 1830 ж. Франциядағы шілде революциясы кезеңінде пайда болған легитимистер партиясының іс-әрекеттерімен байланыстырады. Олар 1789–1794 ж. революциялар нәтижесінде биліктен аластатылған Франциядағы Бурбондар династиясының идеяларын заңды және қажетті деп танып, оны заңды билік ретінде қайта жаңғыртуды ұсынған еді. Аталмыш ұғым саяси дағдарыстар, биліктік құрылымдардағы түпкілікті өзгерістер, биліктің ауысу жағдайларында билік өкілеттіктерін кеңейту қажеттілігі пайда болғанда, олардың заңдылық дәрежесі күмән тудырғанда ерекше өткір саяси мәселеге айналады. Яғни билікті тартып алу, оны заңсыз жаулап алу және басып алушының өз еркін тану тенденциясы пайда болады. Қандай билік болмасын өзінің заңды екендігін қорғайды.

«Билік легитимділігі» ұғымын француз революциясы мен оның салдары ерекше өзекті мәселе ретінде қалыптастырғанымен, бұл ұғым қарапайым формада саяси ойлардың бастапқы кезеңдерінде-ақ пайда болған. Адамзат биліктік қатынастардың, билік құру мен бағынудың туындаған кезінен бастап неге біреулері билік құрып, үстемдік етеді, ал басқалары оларға бағынып, қол астында болуы тиіс және билік, оның акциялары бағынушылар үшін қаншалықты қажетті деген сауалдарға жауап іздеумен келеді.

Легитимділік туралы мәселе билік үшін бәсекелестік күресте өте күшті қару болды. Өйткені биліктің ауысуы, биліктік құрылымдардағы түпкілікті өзгерістер өздерімен бірге белгілі бір аласапыран мен тәртіпсіздікті ала келді, осының салдары ұзаққа созылған қанды соғыстарға себеп болғандықтан,

қоғамның саяси элитасы биліктің алмастырылуын, билік құрушы субъектілерді заңдастырудың әртүрлі әдістерін, осы процестердің астарында белгілі бір қағидалық негіздердің бар екенін келтіре отырып, жасақтады. Бұл – монархиялық режим жағдайында биліктің мұраға қалатындығы, республикаларда биліктің сайлануы туралы заң.

Орта ғасырларда Еуропада зайырлы элита мен діндарлар арасында билік үшін бәсекелестік күрес орын алды. Бұл күресте шіркеу ұзақ уақыт бойы зайырлы биліктің легитимділігін тану құқығын сақтап қалды, яғни шіркеудің беделі мемлекеттік биліктің заңды екендігін тануда шешуші мәнге ие болды. Легитимация – ең алдымен, осы биліктің қажеттілігін, оның бағыныштылар үшін игілікті екендігін идеологиялық және құқықтық тұрғыдан негіздеу. Легитимация тек биліктік құрылымдарға, билік субъектісіне ғана емес, сондай-ақ олардың акцияларына, шешімдеріне, қағидаларына да таралады. Билік легитимациясы биліктік ықпал ету кеңістігіне, оның шегіне, шекарасына байланысты. Осы ассоциативті кеңістіктің ішінде билік қажетті деп танылып, ал оның шешімдері орындалуға міндетті деп саналады.

Билік өзінің ықпал ету кеңістігін игеру үшін биліктік ықпал ету күшіне ие болуы керек. Бұл күш билік құрушы субъектінің билік ресурстарын: адамдарды басқару өнері ретіндегі саясатты; саясаттың нақтылық дәрежесін; күш пен құралдардың қажетті арсеналдарын пайдалана білу кабілеттілігін; әдістердің ыңғайлығы мен тиімділігін және т.б. қаншалықты игергендігіне тәуелді. Биліктік ықпал ету кеңістігі бір мезгілде ассоциацияның соңғы ажырамас құрылымдық элементі, оның атомы индивид, бағынушы болып табылатын құрылымданған және ассоциативті кеңістік болып табылады. Демократиялық қоғамда бұл азаматтық құқықтар мен міндеттерге ие жеке тұлға. Сондықтан да демократиялық қоғамда билік легитимациясы оның құқығын қорғайтын заң шеңберінде жүруі қажет.

Билік легитимациясы – азаматтарға тікелей ықпал ету актісі емес, билікті мойындайтын қоғамдық келісім деңгейінде заңды әлеуметтік-саяси ортаны қалыптастыру процесі. Легитимацияның актілері биліктің, оның шешімдері мен іс-әрекетінің маңыздылығы туралы қоғамдық пікірді қалыптастыратын идеологиялық, саяси, құқықтық іс-әрекет болып табылады. Билік легитимділігін тану – бұқаралық сананың феномені, сондықтан билікті заңдастыру үшін пайдаланылатын бірқатар идеологиялық қағидалар бар:

1. Биліктің киелілігі. Биліктің, билік құрушы субъектінің қасиетті, киелі екендігі мен оларды мифологияландыру. Билік құрушыларға харизматикалық қасиеттерді таңу.

2. Биліктің халықтық сипаты: (билеуші бізге туыс, ол біздің арамыздан шыққан, біздің қажеттіліктеріміз бен мұңымызды жақсы біледі). Легитимация – биліктің тұрақты, үздіксіз іс-әрекеті, оның өзіне деген қамқорлығы. Оппозициялық күштер билікті, оның шешімдері мен акцияларын заңсыз деп тану жолында әрекет етеді.

Оппозиция билік қабылдаған заңдардың легитимділігін, билік өкілеттігінің кеңеюіне қол жеткізетін биліктік құрылымдардағы өзгерістерді, олардың

Конституцияға сәйкестігін, олардың қажеттілігін жоққа шығарады, билік пен оны қолдаушылар ұсынған аргументтердің дұрыстығын сынға алады. Легитимация да, делегитимация да – билік пен оппозиция арасындағы бәсекелестікте пайдаланылатын күрестің әлеуметтік формасы. Бірақ мұндай күрестің қандайы болмасын Конституция шеңберінде жүзеге асуы керек. Билікке келгеннен кейін билік құрушы субъект өз әрекетін легитимдендіру үшін әртүрлі формалар мен тәсілдерді іздестіреді. Ол референдумдар өткізіп, өзінің іс-әрекетінде олардың шешіміне сүйенеді, Конституцияға өзгерістер енгізеді, өз өкілеттігінің кеңеюіне қол жеткізуге тырысады, билік құрылымдарын жетілдіреді, заңдар шығарады, өзінің әлеуметтік базасын кеңейту және оппозицияны оқшауландыру, оның әлеуметтік ықпалын әлсірету мақсатында әрқилы әлеуметтік шаралар өткізеді. Оппозиция биліктің әрекетін мұқият бақылап, олардың легитимділігін жоққа шығарады, конституциялық нормалардың, қабылданған заңдардың қатаң сақталуын талап етеді. Мұның барлығы қоғамның демократиялық саяси мәдениетінің дамуына септігін тигізеді, нарықтық қатынастар жүйесіне сай келетін қоғамның саяси құрылымын қалыптастырады. Легитимділік туралы мәселенің сыртқы аспектілері де бар. Билік біріктірген ассоциативтік қауымдастық субъект-субъектілік қатынастардың мейлінше кең жүйесінде субъект ретінде көрінуі мүмкін. Оның «сыртқы саяси іс-әрекеті» осы кең жүйеде қабылданған нормаларға сай келуі, басқа субъектілердің мүдделеріне, құқықтарына нұқсан келтірмеуі қажет. Басқа ассоциативтік қауымдастықтардың мүдделерін бұзатын билік құрушы субъект, оның әрекеттері, акциялары заңды деп танылмауы да мүмкін.

Тақырыпты пысықтау сұрақтары:

1. Биліктің заңды болуы, легитимділік дегеніміз не?
2. Биліктің заңды болуы неге байланысты болады?

12-дәріс. Биліктің өз легитимділігін жоғалтуы

Биліктің легитимділігін жоғалту себептері
Халықтың билік органдарына сенім жоғалтуына ықпал ететін факторлар

Билік қатынастарында ерекше орын алатын проблемалық жағдайлардың бірі – легитимдіктен айырылу немесе делегитимдену болып табылады. **Делегитимдену** – легитимденуге қарама-қарсы процесс. Негізінен, билік басындағы саясаткерлер халықтың үмітін ақтамай, сенімінен шығып қалған жағдайда орын алады.

Делегитимденудің, яғни, биліктің халық сенімінен айырылып, өз легитимділігін жоғалтуының басты себептері:

1) қоғамдағы әмбебап құндылықтар мен билеуші элитаның эгоистік мүдделерінің қайшылыққа түсуі. Шенеуніктер қарақан бастарының мүддесін ұлттық мүддеден жоғары қойып, сыбайлас жемқорлыққа салынуы қоғамның наразылығын туғызады;

2) демократия идеясы мен әлеуметтік-саяси тәжірибенің арасындағы қайшылық. Билік өзінің легитимділігі азайған сайын жанталасып, биліктен айырылып қалмаудың жолдарын іздестіре бастайды, адамның құқықтары мен бостандықтарын аяққа таптап, сөз бостандығын шектеп, оппозицияға қатты қысым көрсетеді, бөгде ойдағыларды (диссиденттерді) қатаң жазалауға көшеді. Демократиялық идеялар мемлекет террорының тасасында қалады;

3) саяси жүйе ауқымында халықтың мүддесін көздейтін механизмдердің болмауы;

4) сыбайлас жемқорлық пен бюрократияның белең алуы;

5) көп ұлтты мемлекеттерде шовинизм, этникалық сепаратизм, эстремизм сияқты жағымсыз құбылыстардың туындауы;

6) билеуші элитаның өзіндік сенімі жоғалып, кландық, трайбалистік жікшілдіктің тереңдеуі;

7) билік тармақтары арасындағы қайшылықтар, ведомство аралық теке-тірестердің көбеюі;

8) билік органдары мен қылмыс әлемінің сыбайласып, ауыз жаласып кетуі.

Кротологиямен айналысушы ғалымдар билік легитимділігінің дағдарысын туындатушы факторларды былайша көрсетеді:

Билік органдары өздерінің қызметтерін орындай алмауы немесе саяси кеңістікте легитимді емес мәжбүрлеудің орын алуы (Ф. Били);

- әскери конфликтіле мен азаматтық соғыстардың болуы (Д. Яворски);

- өзгерістер толассыз жүріп жатқан қоғамның өміріне үкіметтің бейімделе алмауы (Э. Циммерман);

- конституциялық тәртіптің бұзылуы (С. Хантингтон).

Билік легитимділігінің дағдарысына алып келетін себептер сан-алуан, бірақ олардың барлығына халықтың билікке қатысты наразылық (протестік) көңіл күйі тән. Мысалы, сайлаудың, референдум мен плебисциттің әділ өтпеуі, инфляция мен девальвацияның әсерінен болатын қымбатшылықтан тұрмыс таукіметінің қиындауы, жұмыссыздық, қылмыстың өршуі, өмір сапасының төмендеуі т.б. саяси, экономикалық, әлеуметтік сипаттағы түрлі себептер халықтың наразылығын тудырады. Билік легитимділігінің ресурстары сарқылған сайын халық наразылығы өсуімен қатар, оппозициялық күштердің қоғамдық қолдауға ие болып, тез күшеюіне ықпал етеді. Наразы халық пен оппозицияның мақсат-мүддесі түйіскен кезде ресми билікке талап-тілектер қою басталады. Әдетте, «халықтың сенімін ақтамаған билік отсавқаға кетуі тиіс», «жалақыны, түрлі әлеуметтік төлемдерді көтеру керек», «салықтарды төмендету қажет» т.б. талаптар қойылады. Билік мұндай талаптарды қанағаттандыра алмаса, наразылық одан сайын күшейіп, ашынған тобыр радикалды іс-әрекетке көшеді. Мұның соңы жаппай бұзақылықтар, ереуілдер, қарсылық акцияларына ұласып, асқынған жағдайда төңкерістер мен азамат

соғысына дейін өршіп кету қаупі бар. Бұған соңғы жылдары әлемнің түрлі елдерінде орын алған Қырғызстан мен Грузиядағы түрлі-түсті төңкерістер, «араб көктемі», украиналық майдан мен «гибридті соғыс», Еуроодақ елдеріндегі кәсіподақтардың ұйымдастыруымен өтетін жұмысшылардың жаппай ереуілге шығуы жатады. Енді осыларға қысқаша тоқтала кетейік.

Түрлі-түсті төңкерістер – билікті күш қолданбай құлатудың технологиясы саналады. Түрлі-түсті аталу себебі – әр елдегі билікке қарсы шығушылар белгілі бір ашық түсті (сары, қызғылт, ал қызыл, көгілдір, ақ, ашық жасыл) бостандық үшін күрестің символы етіп таңдауы. Осындай төңкерістердің нәтижесінде постсоциалистік лагерь елдердің көбісінде (КСРО, Шығыс Еуропа, араб әлемі) саяси режимдер ауысты. Олардың хроникасын ретімен айтсақ мынадай:

1989 жыл - Чехословакиядағы барқыт революция;

2000 жыл - Югославиядағы бульдозерлік революция;

2003 жыл - Грузияда «раушан төңкерісі» - *«вардебис революция»*;

2004 жыл - Украинадағы қызғылт революция;

2005 жыл - Қырғызстандағы мақпал революция;

2005 жыл - Өзбекстанда түрлі-түсті төңкеріс жасауға талпыныс жасалды;

2005 жыл - Ливандағы кедр революциясы;

2006 жыл - Белоруссияда василек (көктікен гүл - егін арасында өсетін ашық көк гүлді арамшөптердің бір түрі) революциясын жасауға талпыныс жасалды;

2008 жыл - Арменияда түрлі-түсті төңкеріс жасауға талпыныс жасалды;

2009 жыл - Молдавияда түрлі-түсті төңкеріс;

2010 жыл - Қырғызстанда екінші төңкеріс - Қауын революциясы - (Халық төңкерісі).

2014 жыл – Евромайдан - Украинада туындаған жаңа төңкеріс Еуроодақ пен Кеден Одағының қайсына қосыламыз деген саяси даудан туындады.

«Араб көктемі» - араб әлемінде 2010 жылдың аяғында бастау алған демонстрациялар мен бүліктердің (бір топ адамның мемлекеттік төңкеріс жасау мақсатымен еткен әрекеті) толқыны. 2010 жылы 18 желтоқсанда Тунисте Мохаммед Буазизи елдегі коррупция мен алым-салықтардың ауырлығына наразылық ретінде өзін-өзі өртеп жіберді. Оның жанқиярлық әрекеті тунистік халықтың жаппай бас көтеруіне ықпал етіп, аяғы төңкеріске ұласты. Қысқа мерзім ішінде халық наразылықтары көрші араб елдеріне жайылып, 2011 жылы көктемде Алжир, Иордания, Египет, Йемен елдерінде төңкеріс болды.

«Араб көктемінің» кең етек жаюына әсер еткен факторлар: араб елдерінің көбінде билеушілер 30-40 жыл бойы ауыспай ұзағынан отыруы, сыбайлас жемқорлықтан мемлекеттік аппараттың іріп-шіруі, экономиканың құлдырауы, халықтың әлеуметтік хал-ахуалы төмендеп кетуі. Әсіресе, мұсылмандар жұма күні мешітке жұма намазына жаппай жиналатын күн болғандықтан, діни ғибадаттан кейін күшті ұйымдасқан шерулер мен қарсылық акциялары көп орын алған.

«Араб көктемiнiң» нәтижесiнде халық толқуынан төрт елдiң билiгi құлады: Тунис президентi 2011 жылғы 14 қаңтарда Зин әл-Абидин Бен Али бас сауғалап Сауд Аравиясына қашты. Египетте 2011 жылғы қаңтардың ортасынан бастап 18 күнге созылған халықтың қарсылық акцияларынан соң 2011 жылғы 11 ақпанда 30 жыл ел президентi болған Хосни Мубарак отставкаға кеттi. Ливиялық лидер Муаммар Каддафи 2011 жылы 23 тамызда билiгiнен айырылып, сол жылы 20 қазанда өзi дүниеге келген Сирт қаласында Ұлттық өтпелi кеңестiң сарбаздары қолынан қаза тапты. Йемен президентi Али Абдалла Салех 2012 жылы 27 ақпанда өзiнiң билiгiнен айырылды. Сонымен қатар, Оман, Марокко, Иордания, Судан, Мавритания, Джибути, Ливан, Батыс Сахара, Кувейт, Сауд Аравиясында билiкке қатты қарсылық көрсеткен халық толқулары болды. Иордания, Кувейт, Сауд Аравиясы сияқты кейбiр экономикасы күштi, бай араб елдерi халыққа қаржылай көмек беру, қомақты өтемақылар төлеу арқылы бұқара араб наразылығының бетiн қайтарды. «Араб көктемiнiң» зардаптары әлi күнге дейiн жойылған жоқ, араб елдерi дағдарыс пен азамат соғысы жағдайын бастан өткеруде.

Тақырыпты пысықтау сұрақтары:

1. Делигитимдiлiк деген не?
2. Түрлi-түстi төңкерiстер деген не және қандай елдерде болды?
3. «Араб көктемi» ненi бiлдiредi?

13-дәрiс. Билiк бөлiнiсi

Билiк бөлiну теориясының негiзiн салушылар

Билiк бөлiнiсi теориясының мәнi

Өкiлдiк ету принциптерi мен билiк бөлiнiсi

Билiк бөлiнiсi – бiрiншiден, мемлекеттiк билiктiң бiр орталыққа немесе бiр билеушiнiң қолына шектен тыс шоғырланып кетпеуi үшiн бiр-бiрiнен тәуелсiз, бiрiн бiрi тежеп және бақылап отыратын билiктiң тармақтарына бөлiнуi тиiс дейтiн саяси-құқықтық теория, екiншiден, мемлекеттiк билiктi ұйымдастырудың конституциялық қағидасы. Яғни, мемлекеттегi билiк бiр-бiрiнен тәуелсiз, бiрiн-бiрi тепе-теңдiк пен тежемелiк принципiмен ұстайтын үш тармаққа бөлiнедi – атқарушы, заң шығарушы және сот билiгi. Саяси iлiмдер тарихында билiк бөлiнiсi туралы көзқарастар антикалық дәуiрден бастау алады. Мысалы, Аристотель мемлекеттiк құрылымның кез келген түрiнiң негiзi үш бөлiктен тұрады дейдi: бiрiншiсi – мемлекеттiң iсiн қарастыратын заң шығарушы-кеңесшi орган; екiншiсi – қызметтiк, яғни, мемлекеттiк қызметтер және олардың орнын ауыстыру әдiс-тәсiлдерi; үшiншi – сот немесе саяси шешiмдердiң дұрыс орындалуын бақылаушылар.

Билiктiң тармақтарға бөлiнуi құқықтық мемлекеттiң қағидасы саналады. Бұл қағиданы алғаш рет ағылшын ойшылы Джон Локк (1632-1704) пен француз ағартушысы Шарль Луи Монтескье (1689-1755) ұсынған болатын. Джон Локк

екі тармақты билікті – мемлекеттік билікті заң шығару және атқару биліктеріне ғана бөлуді ұсынса, Ш.Л. Монтескье оның идеясын дамытып, қазіргі қолданыстағы үш тармақты – заң шығарушы, атқарушы және сот билігі тармақтарына бөлуді ұсынды. Қағиданың басты талабы – саяси бостандықты бекіту, заңдылықты қамтамасыз ету және белгілі бір әлеуметтік топтың, мекеменің немесе жеке тұлғаның билікті асыра пайдалануын болдырмау үшін мемлекеттік билікті заң шығарушылық (халық өздерінің өкілдерін сайлайтын, қоғамды басқару мен дамытуды заңдар қабылдау арқылы жүзеге асыру), атқарушылық (биліктің өкілдік органы тағайындайтын және заңдар мен оралымдық-шаруашылық қызметті жүзеге асырумен айналысатын), сот биліктері (бұзылған құқықтарды қалпына келтірудің, кінәлілерді әділетті түрде жазалаудың кепілі болып табылатын) деп бөлу қажет. Осы әрбір билік түрлері дербес және бір-бірін тежей отырып, өз функцияларын органдардың ерекше жүйесі арқылы және арнайы нысандарда жүзеге асыруы тиіс. Бұлардың әрқайсысы өз өкілеттігі аясында бір-бірінен тәуелсіз болуы керек. Монтескьенің пікірінше, биліктің бір адамның немесе бір органның қолында шоғырлануы жеке тұлға еркіндігін шектеп, қиянатқа апарады. Халықтың басқаруға қатысуы өз өкілдерін сайлаумен шектелуі тиіс. Қазіргі кезде билік бөлінісі – саяси өмірдің түрі ретіндегі құқықтық мемлекет пен демократияның аса маңызды элементтерінің бірі.

Конституцияда бекітілген «тепе-теңдік және тежемелік жүйесі» заң шығару, атқарушы, сот билігінің нақты бір билік түріне қатысты құқықтық шектеулерінің жиынтығын білдіреді. Мысалы, заң шығару билігіне қатысты тежемелік жүйесінде президент ерекше рөл ойнайды, ол заң шығарушыға қатысты veto құқығын иеленеді; атқарушы билікке қатысты тежемелік сипатта болып президент өкілеттіктерінің мерзімі, импичмент, сенімсіздік вотумы, атқарушы органдардың жауапты қызметкерлеріне заңшығарушылық құрылымға сайлануға тыйым салу, коммерциялық қызметпен айналысу табылады; сот билігі үшін конституцияда көрініс тапқан құқықшектесуші құралдар: кінәсіздік презумпциясы, қорғану құқығы, азаматтардың заң мен сот алдындағы теңдігі, іс жүргізудің жариялылығы мен жарыспалылығы және т.б.

Заң шығарушы билік (парламент) заң шығарумен, оны бекіту, өзгерту немесе жоюмен айналысады. Ол заң қабылдайды, салық салуды анықтайды, үкіметті тағайындайды, бюджетті бекітеді, соғыс ашып және армияны қамтамасыз етеді, сауданы реттейді, сотты ұйымдастырады, халықаралық келісімшарттарды қабылдайды, саясаттың маңызды ішкі және сыртқы бағытын айқындайды. Оның жұмысына конституция атынан ерекше органдар (конституциялық қадағалау, конституциялық сот) бақылау жасайды.

Атқарушы билікке үкімет пен әкімшілік жатады. Оларды заң шығарушы өкілдік органдар қалыптастырады. Атқарушы билік заң шығарушы биліктің бақылауында болып, олардың алдында есеп береді. Оның жұмысы заңға негізделіп, заң шеңберінде іс істеуі керек. Сырттай қарағанда ол заң шығарушы билікке тәуелді. Бірақ іс жүзінде ол саяси жүйенің маңызды бөлігіне айналған және қоғамдық өмірде зор рөл атқарады. Үкімет саяси шешімдер қабылдайды

(бірақ олар конституция шеңберінде болуы және заңға негізделуі керек). Ал әкімшілік шешімдерді жүзеге асырады.

Сот билігі адамдардың құқығын қорғайды, заңды бұрмалаушылықтан сақтайды, парламент не президент қабылдаған заңдардың, конституциялық жарғылардың сәйкестігін анықтайды. Оны халық немесе өкілетті мекемелер қалыптастырады. Ол заң шығарушы немесе атқарушы билікке тәуелсіз. Өз жұмысында тек заңды ғана басшылыққа алады. Егер жоғарғы сот мемлекеттік органның немесе қызмет адамының шешімін конституцияға қарсы десе, ол шешім толығымен күшін жояды. Соттың маңызды принциптеріне жариялылық, айыпкердің өзін қорғауға және сот үкімін бұздыру туралы шағым арыз беруге құқығы жатады.

Тақырыпты пысықтау сұрақтары:

1. Қазіргі қолданыстағы билік бөлінісі теориясын ең алғаш ұсынған кім?
2. Қанша билік тармағы бар және олардың қызметі мен органдарын атаңыз.

14-дәріс. Бюрократия және билікті бұзушы өзге де факторлар

Бюрократияның билікке ықпалы
Саяси билікті іштен бұзушы себептер

Саяси тәртіптің тұрақтылығы мен жүргізіліп отырған мемлекеттік саясаттың тиімділігі көп жағдайда әртүрлі әлеуметтік және саяси мүдделердің қақтығысуының, заңшығарушы және атқарушы билік арасындағы, атқарушы биліктің әртүрлі органдары арасындағы құзыреттің бөлінуі үшін болатын күрестің, саясаткерлер мен тағайындалған басқарушылар, мамандар мен кәсіби шенеуніктердің арасындағы өзара қарым-қатынасын ескеруін міндеттейтін мемлекеттік қызметшінің кәсібилігіне тәуелді. Бұл тәртіп көптеген жылдар бойы тек қана заңшығарушы-құқықтық база мен әкімшілік ресурстар ғана емес, халықтың дәстүрі мен мәдениетінің негізінде қалыптасады.

Бюрократия – (*лат. bureau – бюро, канцелярия және грекше kratos – күш, билік, үстемдік; канцелярияның билігі*) – атқарушы билік орталықтарының қоғам мүшелерінің еркінен тыс қалауына негізделген саяси, әлеуметтік және экономикалық жүйе; қоғам мен мемлекеттің саяси, экономикалық, әлеуметтік-мәдени салалардағы қызметтерінде ресми және бейресми шенеуніктік байланыстарға негізделген билік жүйесі. Бұл байланыстар тұйықталған, иерархия заңдылықтарына сай жүргізілетін, заңды және қоғам мүшелерінің еркін белден басатын, әкімшілік нұсқаулар әдісімен басқаратын биліктің қатаң тетігін қалыптастырады.

Бюрократия – кез келген ұйымдардың, мемлекеттік аппараттың, басқару құрылымдарының, мекемелердің, фирмалардың туа біткен қасиеті. Кез келген мемлекеттің аппараты бюрократиялық өзгеріске ұшырайды. Нәтижесінде бюрократия билік және басқару жүйесіне, әкімшілік, шаруашылық, құқық

корғаушылық және басқа да аппараттық құрылымдардың үстіне қондырылған басқару түрі болып шығады.

Бюрократияның қоғамдық-экономикалық құрылымымен, демократиялық процестердің дамуымен, мәдениет деңгейімен, адамдардың білімділік деңгейімен, қоғамның өнегелік сипатымен анықталатын ұлттық-мемлекеттік ерекшелігі бар. «Канцелярия билігі» мемлекеттік билік жүйесінен, оның табиғатынан қашан да тәуелді болады. Билік аппаратын бюрократизациялау мен қоғамдағы демократияның шынайы жағдайының арасында тікелей өзара тәуелділік бар. Бюрократияға арнайы талдау жасаған – Гегель. Оның теориясын К. Маркс дамытты. Бұл мәселе, сондай-ақ М. Вебердің, Т. Вебленнің, Р. Мертонның және т.б. еңбектерінде жан-жақты зерттелді.

Мысалы, Шумпетердің ойынша, демократияның ойдағыдай жұмыс істеуі үшін төрт жағдай керек, соның бірі – бюрократия:

1. Маңызды мемлекеттік қызметтерге сайлауға болатын айтарлықтай білікті, маман өкілдер тобы болуға тиіс. Мысалы, Англияда олардың тобына ең алдымен ақсүйектер жатады.

2. Саяси органдарды халық жақсы қабылдауы үшін билік халықтың мұң-мұқтажы мен көзқарастарын қамтитын шешімдер жасауы керек. Олай болмаса, шешімдердің легитимділігі дұрыс болмайды, сондықтан елдегі саяси тәртіптің тұрақтылығына нұқсан келеді.

3. Жауапкершілікті толық сезінетін, қызмет орнының абыройын жоғары бағалайтын дайындығы бар жақсы ұйымдасқан бюрократия болуы керек. Себебі ол маман емес ынталы адамдарға карағанда мемлекетті көш ілгері басқарады. Ол өз құрамын орта таптың өкілдерімен толықтырғаны жөн.

4. Саяси теорияның ғана емес, саяси мәдениеттің де элементі болып табылатын демократиялық өзін-өзі бақылау болғаны өте маңызды. Саяси процеске әрбір қатысушы өз еркімен өзін-өзі тежемесе, қандай демократия болмасын алысқа кете алмайды. Билеуші топ болсын, оппозиция және басқа дау-жанжалға қатысушы топтар болсын, ең алдымен, ұлттық мүддені бірдей түсініп, жоғары қоюлары абзал.

Саяси бюрократия – тиімді құқықтық биліктің қажетті элементі, еуропалық өркениеттің әлеуметтік және саяси дамуының нәтижесі. Бюрократиялық ұйым белгілері: 1) ұйым мүшелері арасында міндеттерді бөлу арқылы қол жеткізілетін тиімділік, бұл жетекшілік қызметтерде жоғары білікті мамандарды пайдалануға мүмкіндік береді; 2) биліктің қатаң сатылығы жоғарыда тұрған лауазымды қызметкерге төменгі сатыдағы қызметкерлер жұмысын бақылауға мүмкіндік береді; 3) қатаң белгіленген ережелер жүйесі; 4) әкімгершілік қызметтің бет-бейнесі болуы және қарым-қатынастардың эмоциялық бейтараптығы.

Бюрократиялық жүйеде, сонымен қатар қатаң иерархиялық тәуелділік пен волюнтаризм орнайды. Саяси иерархия – (*грек, hierarhia; hieros – қасиетті, arche – билік*) саяси психологиядағы жүйелік талдаудың әдістемелік (методологиялық) түсініктерінің бірі; күрделі көп деңгейлі жүйені құрылымдық ұйымдастыру қағидаты, ол деңгейлер арасындағы өзара қарым-қатынасты

жоғарыдан-төменге тәртібі бойынша реттейді. Сатылы құрылған жүйеде құрылымдық та, функционалдық та жіктеу болады: әр деңгей белгілі бір қызметтерді орындауға маманданады. Саясатта қоғамдық ұйымның жоғары деңгейінде әртүрлі топтар мүдделері тоғыстырылады, бұл – саясаттың қызмет ретіндегі тірегі.

Иерархия ұғымын алғаш V ғасырдың ортасында Ареопагит христиандық шіркеуді ұйымдастыруды сипаттау үшін қолданған. Саясатта XIX ғ. ортасынан бастап қолданыла басталды. О. Конт пен Г. Спенсер оны феодалдық әлеуметтік-саяси жүйені сипаттау үшін пайдаланған. М. Вебер бюрократия тұжырымында иерархияны тұлғасыз, қатаң тәртіптілік және жауапкершілікті шектеу тән қоғамдық құрылыс ретінде қарастырған. Саяси құбылыстарды талдауда иерархия түсінігі билік және басқару деңгейлері арасындағы функцияларды тікелей жіктеуді сипаттау үшін қолданылады.

Ал волонтаризм болса (*латынша волонтас – ерік*) – ерікті қоғам дамуы мен санаға, қоғам заңдылықтарына қарсы қою және оны қоғамдық дамудың шешуші факторы ретінде мойындаудан шығатын идеология мен психологияның, саясат пен тәжірибенің мәні.

Жеке субъективті қалауын және еркін шешімдер басшылыққа алатын, саяси мақсатқа жетудің шынайы мүмкіндіктері мен объективті факторлармен санаспайтын субъекті қызметінің сипаты.

Волонтаризм теорияда саясаттағы субъективистік бағытқа, ал саясат пен тәжірибеде авторитаризмге, бонопартизмге, тоталитаризмге тән.

Вебер ақиқатты теориялық модельдермен – «идеалды типтермен» талдауды ұсынды және қоғамдық құрылысты, әлеуметтік әрекетті, қоғамдық дамуды, билікті, басқаруды (бюрократияны), демократияны сараптау үшін «идеалды типтер» жүйесін жасады. Ол қоғамдық дамудың маркстік тұжырымдамасын жоққа шығармады, бірақ адамдардың саяси жүріс-тұрысын олардың қай тапқа жатуы ғана емес, діни, этникалық, аумақтық және басқа да мүдделері мен көңіл-күйлері анықтайды деп есептеді. Адамдар мен топтардың әлеуметтанулық танымы арқылы қоғамдық мәселелерді зерттеудің веберлік методологиясын көптеген ғалымдар пайдаланды және дамытты.

Марксизм классиктері сияқты Вебер саясатты билікке қатысты қоғамдық қатынастардың немесе мемлекетаралық, мемлекет ішіндегі адамдар топтары арасындағы билікті бөлуге ықпал ету саласы деп есептеді. Алайда веберлік көзқарас марксизмге қарағанда саяси дамудың социомәдени факторларына (құндылықтар, сенімдер, идеалдар, т.б.) баса көңіл аударуымен ерекшеленеді. Вебердің ықпалымен саяси ғылымда протестанттық этикамен, индивидуализм рухымен, келісімге келу мәдениетімен ажырамастай байланысқан батыстың ерекшелікті құндылығы ретінде демократия туралы тұрақталған сенім қалыптасты. Бірақ марксизмдегі әлеуметтік-экономикалық факторларды бағалауға қарағанда социомәдени факторларды бағалау бір мағыналы емес. Вебер бұл факторлардан саяси дамудың барлық құпиясын іздемейді, тек олардың үлкен маңыздылығын басқа да факторлардың маңыздылығын жоққа шығармай атап көрсетеді. Вебердің саясат тұжырымдамаларының аса маңызды

идеясы адами қызметтің ерекше түрі болып табылатындығына саяды. Бір жағынан, ол – кәсіпорын іспетті, заңды үстемдіктің аппараты, екінші жағынан, бүкіл қоғамдық өмірді қамтитын ерекшелікті кәсіби қызмет. Бүкіл қоғам және барлық адамдар осы кәсіпорында өздерінің орындарына қарай үш категорияға бөлінеді. Бірінші – жағдайға байланысты саясаткерлер (қатардағы сайлаушылар). Екінші – қосымша жұмыс атқарушы саясаткерлер (партия белсенділері). Үшінші – кәсіби саясаткерлер. Саясат, Вебердің пікірінше, қоғамдық өмірдің өз алдына жеке саласы ретінде, «бүкіл қоғамның саяси кәсіпорындарының штабы» ретінде мемлекеттік әкімшілік аппараттың пайда болуымен, сонымен қатар билікті бақылау және бөлумен байланысты басқару қызметінің адамдардың ерекше мамандығына айналуымен қалыптасады.

Қоғам XIX-XX ғасырлар тоғысында басқаруды қажетсінген аса күрделі ұйымдасқан жүйеге айналғанын айта кеткен жөн. Вебер міндеттерді қатаң бөлуге, кәсібилік пен тәртіпке негізделген ұтымды бюрократияны мемлекеттік ұйымдардың ең тиімді жүйесі санады. Идеалды бюрократия типі үшін: біріншіден, ережелер мен заңдар себепші болған еңбек бөлінісі; екіншіден, төменгі лауазымды адамдардың жоғарғыларға бағынуы; үшіншіден, қызметкерлерді сайлау арқылы емес, кәсіби біліктілігі негізінде тағайындау; төртіншіден, қызметкерлердің еңбек ақысының рангтеріне сәйкес болуы; бесіншіден, қызметкерлер үшін мемлекеттік мекемедегі жұмыс негізгі еңбек болып табылуы; алтыншыдан, қызметкердің жұмыс істейтін кәсіпорынның иесі болмауы; жетіншіден, қызметтен босату – жоғарғы органның міндетін жүзеге асыруы және т.б. тән.

Бұл ережелердің болуы мемлекеттік органдардың қызметіне біркелкілік әкеледі, мемлекеттегі әрбір институттың жауапкершілігін нақты белгілейді, бастықтың қоластындағыларға қатысты заңсыздығын шектейді, қызметтік қатынастан жеке жек көрушілікке, ренішке, жақсы көрушілікке жол бермейді.

Ұтымды бюрократия мемлекеттің басқару функциясын жүзеге асыруға көмектесетін тек атқарушы орган ғана. Ол саяси шешімдер қабылдамайды, оның міндеті – саяси элитаның шешімдерін орындау.

Саяси биліктің сипатын сараптай келіп, Вебер заңды үстемдіктің, қоғам мойындаған үш типін бөліп көрсетеді: құқықтық немесе жария, мемлекет мұнда тұлғаларға емес, заңдарға бағынады; дәстүрлі – ежелден келе жатқан тәртіптер мен биліктердің қасиеттілігіне сенуге негізделген; патриархалдық – харизмаға (Құдай берген қасиет) негізделген, бұл әдеттегі дәстүр мен әдет-ғұрыпқа сүйенбейді, керісінше ғажайыпқа – харизматиктің саяси күші мен моральдық қасиеттеріне арқа сүйейді.

Вебер құқықтық мемлекетті жақтады, бірақ XX ғасырдағы құқықтық мемлекеттердің қоғамдық өмірінің тез бюрократиялануына көңіл аударды. Ал бұл бюрократия мен демократияның арасындағы қақтығысқа алып келді. Ол бірінші болып демократияландырудың саяси оғаштығын (парадокс): бұқара халықты әлеуметтік-саяси өмірге тарту процесін кеңейтудің саяси ұйымдар санасының артуына, бюрократия тираниясының айтарлықтай өсуіне әкелетінін атап көрсетті. Бұған жол бермеу үшін Вебер плебисцитарлық демократия

теориясын ұсынады, ол бойынша харизматикалық көшбасшы, плебисцит сайлаған (бүкіл халықтың тікелей дауыс беруімен) парламенттік демократияға күш қосады. Тек харизматикалық көшбасшы ғана, Вебердің ойынша, XX ғасырдағы тұлға, қоғам, мемлекеттің өзара қарым-қатынас мәселесін шеше алады.

Вебердің әлеуметтік және саяси көзқарастары XX ғасырда әлеуметтану мен саясаттану ғылымдарының дамуына ықпал етті, 70-жылдары «веберлік қайта өрлеуге» ұласқан оның теорияларына деген қызығушылық айтарлықтай арта түсті.

Сонымен қатар бүгінгі әлемде кеңінен қолданыстағы өкілдік демократияның да бюрократияға ұласатын тұстары жетерлік. Өкілдік демократияда халықтың еркі депутаттарға және биліктің өкілетті органдарына беріледі. Азаматтар өздерінің көзқарастарының, мақсаттарының, бағдарламаларының жақындығына байланысты депутаттарды сайлайды, оларға өз мүдделерін қорғауды сеніп тапсырады. Оның тиімділігі – еңбектің айқын бөлінуі, шешім қабылдайтын адамдардың құзыреттілігі мен жауапкершілігі. Осал жағы – сайлау аралығында халықтың биліктен шеттетілуі, басқарудың бюрократиялануы, авторитарлық процестің өрістеуі және т.б.

15-дәріс. Егеменді Қазақстандағы мемлекеттік билік

Қазақстан – президенттік республика. Қазақстанның тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаев Қазақстанның ұлт көшбасшысы

Қазақстандағы парламентаризм

Қазақстандағы сот билігі

Қазақстандағы мемлекеттік жергілікті басқару және жергілікті өзін-өзі басқару

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін социалистік мемлекеттік биліктен кейінгі қалыптасу кезеңі басталды. Бұл процесс өте ауыр жүрді, қарама-қайшылықтар болды, аса зор шығындарға душар етті.

Қазақстан Республикасы тәуелсіздіктің алғашқы жылдары басынан көптеген қиыншылықтарды өткергендігін айта келе, соған қарамастан еліміздің бүгінде саяси тұрақтылық орнап, әлеуметтік-экономикалық реформалар өз нәтижесін бергендігін байқаймыз. Тәуелсіздік алғанымызға ширек ғасыр ғасырға тақап қалды. Экономикамыз ретке келе бастады, ең басты мәселе елімізде тыныштық, халқымыздың бейбіт өмір сүруі, мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатының тұрақтылығы орнықты. Қазақстан Республикасы Еуропадағы Қауіпсіздік және ынтымақтастық ұйымына (ЕҚЫҰ), Ислам конференциясы ұйымына төрағалық етті. КСРО ыдырағалы бері де ұжымдық қауіпсіздік пен экономикалық ықпалдасудың (ТМД, ҰҚШҰ, Шанхай ұйымы, СВМДА, ЕурАзЭҚ, Кеден Одағы т.б.) бастамашысы Қазақ елі. Еуразиялық одақ құру идеясын ұсынушы да біздің Елбасымыз. 2015 жылдың басынан бастап Елбасы идеясы шынайылыққа айналып, Еуразиялық экономикалық одақ

нақты құрылып, өз жұмысын бастамақ. Осылайша, тәуелсіз Қазақ елі Ресей, Беларусь, Армениямен ұжымдасып, болашаққа бірге қадам жасамақшы. Бұған қоса, Дүниежүзілік сауда ұйымына кірмек ойымыз тағы бар. Еліміз ядролық қарусыз әлем қалыптастыруды, қарулануды бақылауға алуды, алдын алу дипломатиясын, сенім мен қауіпсіздік шараларын, адам құқықтарын, сондай-ақ экономикалық және экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету сияқты мәселелердің кең ауқымымен айналысады. Әлем қауымдастығы алдындағы жауапкершілігі мол, абыройлы қызметті Қазақстанның тұңғыш Президенті-Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев бастаған лауазымды шенеуніктер ойдағыдай атқаратынына сенімдеміз.

Қазақстан Республикасының Президент Институты

Еліміздің бас құжатында мемлекетті басқару нысаны белгіленді. Мемлекетті басқару нысаны ретінде Қазақстандағы президенттік институтты енгізу посттоталитарлық уақыт пен өтпелі кезеңнің талабына сай келіп, қиыншылықтан шығудың дұрыс жолы болды. 1990 жылы 24 сәуірде тағайындалған бұл саяси институт өзінің даму барысында белгілі эволюциялық жолдан өтті. Қолданыстағы Конституцияның 40-бабында «Қазақстан Республикасының Президенті – мемлекеттің басшысы, мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатының негізгі бағыттарын айқындайтын, ел ішінде және халықаралық қатынастарда Қазақстанның атынан өкілдік ететін ең жоғарғы лауазымды тұлға» деп атап көрсетілді.

1990 жылғы 25 қазанда қабылданған «Қазақ КСР Мемлекеттік егемендігі туралы» Декларация тоталитарлық жүйеден босаған қоғамымыздың саяси болмысын айқындаған тұңғыш құжат еді. Ол егемендікті ғана жариялап қойған жоқ, елімізде ізгілікті демократиялық, құқықтық мемлекет құрудың бағытын да белгілеп берген-ді. Декларацияда мемлекетіміздің болашағы үшін аса маңызды мәселе дүниежүзілік практика әлдеқашан мойындаған мемлекеттік биліктің заң шығарушы, атқарушы және сот тармақтарына бөлінетіндігі атап көрсетілді. Бұл қағида бір жылдан кейінгі «Қазақ КСР Мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» Конституциялық заңда құқықтық күшке ие болды да, 1993 жылғы Конституцияда шешімін тапты.

1995 жылы қабылданған конституцияда одан әрі тереңдетіліп, жетілдіріле түсті. Елімізде демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет орнату мақсаты қойылды.

Қазақстан Республикасының Президенті – Қазақстан Республикасының мемлекеттік басшысы және республиканың атқарушы өкімет билігінің біртұтас жүйесін басқарушысы, мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатының негізгі бағыттарын айқындайтын, ел ішінде және халықаралық қатынастарда Қазақстанның атынан өкілдік ететін ең жоғары лауазымды тұлға; сондай-ақ республика азаматтарының құқығы мен бостандықтарының, Конституциясы мен заңдарының сақталуына кепіл болады; ҚР Қарулы күштерінің Жоғарғы Бас Қолбасшысы болып табылады.

Қазақстан Республикасының Президентін конституциялық заңға сәйкес жалпыға бірдей, тең және төте сайлау құқығы негізінде Республиканың

кәмелетке толған азаматтары жасырын дауыс беру арқылы бес жыл мерзімге сайлайды.

1991 жылдың 1 желтоқсанында Қазақстан тарихында алғашқы рет жалпы халықтық Президент сайлауы өткізіліп, Н. Назарбаев сайлаушылардың 98,78 пайыздық дауысын жинап, Қазақстан Республикасының Президенті болып сайланды.

1995 ж. 29 сәуірінде жалпыхалықтық референдум нәтижесінде Президент Н. Назарбаевтың өкілеттігі 2000 жылға дейін ұзартылды (сайлауға қатысушылардың 91,26 %-ының 95,46 %-ы дауыс берді).

1999 жылдың 10 қаңтарында өткен ҚР Президентінің кезекті сайлауының қорытындысы бойынша Н. Назарбаев 79,78 % дауысқа ие болып, жеңіске қол жеткізді.

2005 жылдың 4 желтоқсанында кезекті президенттік сайлау өткізілді. Кандидат Н. Назарбаевқа сайлаушылардың 91,15 пайызы дауыс берді. 2010 жылдың 15 маусымында «Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы қызметін қамтамасыз ету заңнамасын жетілдіру бойынша Қазақстан Республикасының кейбір конституциялық заңдарына өзгертулер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының Конституциялық заңына сәйкес Қазақстан Республикасы Президентіне Елбасы мәртебесі бекітілді.

2011 жылдың 3 сәуірінде Қазақстан Республикасы Президентінің кезектен тыс сайлауы өтті. Н.Ә. Назарбаевқа сайлаушылардың 95,5 %-ы дауыс берді.

Қазақстан Республикасының Президенті

Қазақстан Республикасының Конституциясынан үзінді:

ІІІ бөлім ПРЕЗИДЕНТ

40-бап

1. Қазақстан Республикасының Президенті – мемлекеттің басшысы, мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатының негізгі бағыттарын айқындайтын, ел ішінде және халықаралық қатынастарда Қазақстанның атынан өкілдік ететін ең жоғары лауазымды тұлға.

2. Республиканың Президенті – халық пен мемлекеттік билік бірлігінің, Конституцияның мызғымастығының, адам және азамат құқықтары мен бостандықтарының нышаны әрі кепілі.

3. Республика Президенті мемлекеттік биліктің барлық тармағының келісіп жұмыс істеуін және өкімет органдарының халық алдындағы жауапкершілігін қамтамасыз етеді.

41-бап

1. Қазақстан Республикасының Президентін конституциялық заңға сәйкес жалпыға бірдей, тең және төте сайлау құқығы негізінде Республиканың кәмелетке толған азаматтары жасырын дауыс беру арқылы бес жыл мерзімге сайлайды.

2. Республика Президенті болып тұмысынан Республика азаматы болып табылатын қырық жасқа толған, мемлекеттік тілді еркін меңгерген әрі Қазақстанда соңғы он бес жыл бойы тұратын Республика азаматы сайлана алады.

3. Республика Президентінің кезекті сайлауы желтоқсанның бірінші жексенбісінде өткізіледі және ол мерзімі жағынан Республика Парламентінің жаңа құрамын сайлаумен тұспа-тұс келмеуге тиіс.

3-1. Президенттің кезектен тыс сайлауы Республика Президентінің шешімімен тағайындалады және конституциялық заңда белгіленген тәртіп пен мерзімде өткізіледі.

4. алып тасталды

5. Дауыс беруге қатысқан сайлаушылардың елу процентінен астамының дауысын алған кандидат сайланды деп есептеледі. Егер кандидаттардың бірде-бірі көрсетілген дауыс санын ала алмаса, қайтадан дауысқа салынады, оған көп дауыс алған екі кандидат қатысады. Дауыс беруге қатысқан сайлаушылардың ең көп дауысын алған кандидат сайланды деп есептеледі.

Ескерту. Қазақстан Республикасының 1998.10.07. №284 заңымен 41-бапқа өзгерту енгізілді. Қазақстан Республикасы Конституциялық кеңесінің 1998.10.09. №9/241-баптың 2-тармағына түсініктеме берілді. 2005.08.19. №5 қаулыларымен 41-баптың 1 және 3-тармақтарына түсініктеме берілді. Қазақстан Республикасының 2007.05.21. №254 заңымен өзгерту енгізілді. Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 2 ақпандағы № 403-IV заңымен 41-бап 3-1-тармақпен толықтырылды.

42-бап

1. Қазақстан Республикасының Президенті: «Қазақстан халқына адал қызмет етуге, Қазақстан Республикасының Конституциясы мен заңдарын қатаң сақтауға, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарына кепілдік беруге, Қазақстан Республикасы Президентінің өзіме жүктелген мәртебелі міндетін адал атқаруға салтанатты түрде ант етемін», – деп халыққа ант берген сәттен бастап қызметіне кіріседі.

2. Ант беру қаңтардың екінші сәрсенбісінде салтанатты жағдайда Парламент депутаттарының, Конституциялық Кеңес мүшелерінің, Жоғарғы Сот судьяларының, сондай-ақ Республиканың бұрынғы Президенттерінің бәрінің қатысуымен өткізіледі. Конституцияның 48-бабында көзделген жағдайда Қазақстан Республикасы Президентінің өкілеттігін өзіне қабылдаған адам Республика Президентінің өкілеттігін қабылдаған күнінен бастап бір ай ішінде ант береді.

3. Республика Президентінің өкілеттігі жаңадан сайланған Республика Президенті қызметіне кіріскен кезден бастап, сондай-ақ Президент қызметінен мерзімінен бұрын босатылған немесе кетірілген не ол қайтыс болған жағдайда тоқтатылады. Республиканың бұрынғы Президенттерінің бәрінің, қызметінен кетірілгендерден басқасының, Қазақстан Республикасының экс-Президенті деген атағы болады.

4. алып тасталды

5. Бір адам қатарынан екі реттен артық Республика Президенті болып сайлана алмайды.

Бұл шектеу Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президентіне қолданылмайды.

Ескерту. 42-бапқа өзгерту енгізілді - Қазақстан Республикасының 1998.10.07. №284, 2007.05.21. № 254 Заңдарымен.

43-бап

1. Қазақстан Республикасы Президентінің өкілді органның депутаты болуға, өзге де ақы төленетін қызметтерді атқаруға және кәсіпкерлік қызметпен айналысуға құқығы жоқ.

2. алып тасталды

Ескерту. Қазақстан Республикасының 2007.05.21. №254 заңымен 43-бапқа өзгерту енгізілді.

44-бап

Қазақстан Республикасының Президенті:

1) Қазақстан халқына елдегі жағдай мен Республиканың ішкі және сыртқы саясатының негізгі бағыттары туралы жыл сайын жолдау арнайды;

2) Республика Парламентіне және оның Палатасына кезекті және кезектен тыс сайлау тағайындайды; Парламенттің бірінші сессиясын шақырады және оның депутаттарының Қазақстан халқына беретін антын қабылдайды; Парламенттің кезектен тыс сессиясын шақырады; Парламент Сенаты ұсынған заңға бір ай ішінде қол қояды, заңды халыққа жария етеді не заңды немесе оның жекелеген баптарын қайтадан талқылап, дауысқа салу үшін қайтарады;

3) Парламент Мәжілісінде өкілдігі бар саяси партиялар фракцияларымен консультациялардан кейін келісім беру үшін Мәжілістің қарауына Республика Премьер-Министрінің кандидатурасын енгізеді; Парламент Мәжілісінің келісімімен Республиканың Премьер-Министрін қызметке тағайындайды; оны қызметтен босатады; Премьер-Министрдің ұсынуымен Республика Үкіметінің құрылымын айқындайды; Республиканың Үкімет құрамына кірмейтін орталық атқарушы органдарын құрады, таратады және қайта құрады, Республика Үкіметінің мүшелерін қызметке тағайындайды; сыртқы істер, қорғаныс, ішкі істер, әділет министрлерін қызметке тағайындайды; Үкімет мүшелерін қызметтен босатады; Үкімет мүшелерінің антын қабылдайды; ерекше маңызды мәселелер бойынша Үкімет отырыстарына төрағалық етеді; Үкіметке заң жобасын Парламент Мәжілісіне енгізуді тапсырады; Республика Үкіметі мен премьер-министрінің, облыстар, республикалық маңызы бар қалалар мен астана әкімдері актілерінің күшін жояды не қолданылуын толық немесе ішінара тоқтата тұрады;

4) Парламент Сенатының келісімімен Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің Төрағасын, Бас Прокурорын және Ұлттық қауіпсіздік комитетінің Төрағасын қызметке тағайындайды; оларды қызметтен босатады;

5) Республика Президентіне тікелей бағынатын және есеп беретін мемлекеттік органдарды құрады, таратады және қайта құрады, олардың басшыларын қызметке тағайындайды және қызметтен босатады;

6) Республика дипломатиялық өкілдіктерінің басшыларын тағайындайды және кері шақырып алады;

7) Орталық сайлау комиссиясының Төрағасын және екі мүшесін, Республикалық бюджеттің атқарылуын бақылау жөніндегі есеп комитетінің Төрағасын және екі мүшесін бес жыл мерзімге қызметке тағайындайды;

8) Республиканың мемлекеттік бағдарламаларын бекітеді;

9) Республика Премьер-Министрінің ұсынуымен Республиканың мемлекеттік бюджеті есебінен ұсталатын барлық органдардың қызметкерлеріне арналған қаржыландыру мен еңбекақы төлеудің бірыңғай жүйесін бекітеді;

10) республикалық референдум өткізу жөнінде шешім қабылдайды;

11) келіссөздер жүргізеді және Республиканың халықаралық шарттарына қол қояды; бекіту грамоталарына қол қояды; өзінің жанында тіркелген шет мемлекеттердің дипломатиялық және өзге де өкілдерінің сенім грамоталары мен кері шақырып алу грамоталарын қабылдайды;

12) Республика Қарулы Күштерінің Жоғарғы Бас Қолбасшысы болып табылады, Қарулы Күштердің жоғарғы қолбасшылығын тағайындайды және ауыстырып отырады;

13) Республиканың мемлекеттік наградаларымен марапаттайды, құрметті, жоғары әскери және өзге атақтарды, сыныптық шендерді, дипломатиялық дәрежелерді, біліктілік сыныптарын береді;

14) Республиканың азаматтығы, саяси баспана беру мәселелерін шешеді;

15) азаматтарға кешірім жасауды жүзеге асырады;

16) Республиканың демократиялық институттарына, оның тәуелсіздігі мен аумақтық тұтастығына, саяси тұрақтылығына, азаматтарының қауіпсіздігіне елеулі және тікелей қатер төнген, мемлекеттің конституциялық органдарының қалыпты жұмыс істеуі бұзылған ретте, Премьер-Министрмен және Республика Парламенті Палаталарының Төрағаларымен ресми консультациялардан кейін Республика Парламентіне дереу хабарлай отырып, Қазақстанның бүкіл аумағында және оның жекелеген жерлерінде төтенше жағдай енгізуді, Республиканың Қарулы Күштерін қолдануды қоса алғанда, аталған жағдаяттар талап ететін шараларды қолданады;

17) Республикаға қарсы агрессия жасалған не оның қауіпсіздігіне сырттан тікелей қатер төнген ретте Республиканың бүкіл аумағында немесе оның жекелеген жерлерінде әскери жағдай енгізеді, ішінара немесе жалпы мобилизация жариялап, бұл туралы Республика Парламентіне дереу хабарлайды;

18) өзіне бағынысты Республика Президентінің Күзет қызметін және Республикалық ұланды жасақтайды;

19) Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Хатшысын қызметке тағайындайды және қызметтен босатады, оның мәртебесі мен өкілеттігін анықтайды; Республика Президентінің Әкімшілігін құрады;

20) Қауіпсіздік Кеңесін және өзге де консультативтік-кеңесші органдарды, сондай-ақ Қазақстан халқы Ассамблеясы мен Жоғары Сот Кеңесін құрады;

21) Республиканың Конституциясы мен заңдарына сәйкес басқа да өкілеттіктерді жүзеге асырады.

Ескерту. Қазақстан Республикасының 1998.10.07. №284 заңымен 44-бапқа өзгерту енгізілді. Қазақстан Республикасы Конституциялық кеңесінің 1999.06.30. № 10/244-баптың 13-тармақшасына түсініктеме берілді. 2000.07.03. №15/244-баптың 2-тармақшасына түсініктеме берілді. - 2001.11.12. №14/2 қаулыларымен 44-баптың 9-тармақшасына түсініктеме берілді, Қазақстан Республикасының 2007.05.21. №254 заңымен өзгерту енгізілді.

45-бап

1. Қазақстан Республикасының Президенті Конституция мен заңдар негізінде және оларды орындау үшін Республиканың бүкіл аумағында міндетті күші бар жарлықтар мен өкімдер шығарады.

2. Конституцияның 53-бабының 4-тармақшасында көзделген ретте Республика Президенті заңдар шығарады, ал 61-баптың 2-тармағында көзделген ретте Республиканың заң күші бар жарлықтарын шығарады.

3. Республиканың Президенті қол қоятын Парламент актілері, сондай-ақ Үкімет бастамасымен шығарылатын Президенттің актілері тиісінше осы актілердің заңдылығы үшін заңдық жауапкершілік жүктелетін Парламенттің әр Палатасының Төрағаларының не Премьер-Министрдің алдын-ала қолдары қойылып тиянақталады.

Ескерту. Қазақстан Республикасы Конституциялық кеңесінің 2000.07.03. №15/2 қаулысымен 45-баптың 2-тармағына түсініктеме берілді.

46-бап

1. Қазақстан Республикасының Президентіне, оның абыройы мен қадір-қасиетіне ешкімнің тиісуіне болмайды.

2. Республика Президенті мен оның отбасын қамтамасыз ету, оларға қызмет көрсету және қорғау мемлекет есебінен жүзеге асырылады.

3. Осы баптың ережелері Республиканың экс-Президенттеріне қолданылады.

4. Қазақстанның Тұңғыш Президентінің мәртебесі мен өкілеттігі Республика Конституциясымен және конституциялық заңмен айқындалады.

Ескерту. Қазақстан Республикасының 2007.05.21. №254 заңымен 46-бапқа өзгерту енгізілді.

47-бап

1. Қазақстан Республикасының Президенті науқастануына байланысты өзінің міндеттерін жүзеге асыруға қабілетсіздігі дендеген жағдайда қызметінен мерзімінен бұрын босатылуы мүмкін. Бұл ретте Парламент әр Палата депутаттарының тең санынан және медицинаның тиісті салаларының мамандарынан тұратын комиссия құрады. Мерзімінен бұрын босату туралы шешім Парламент Палаталарының бірлескен отырысында комиссияның қорытындысымен белгіленген конституциялық рәсімдердің сақталғаны туралы Конституциялық Кеңес қорытындысы негізінде әр Палата депутаттары жалпы санының кемінде төрттен үшіннің көпшілігімен қабылданады.

2. Республиканың Президенті өзінің міндеттерін атқару кезіндегі іс-әрекеті үшін тек қана мемлекетке опасыздық жасаған жағдайда жауап береді және бұл үшін Парламент оны қызметінен кетіруі мүмкін. Айып тағу және оны тексеру туралы шешім Мәжіліс депутаттарының кемінде үштен бірінің бастамасы бойынша депутаттардың жалпы санының көпшілігімен қабылдануы мүмкін. Тағылған айыпты тексеруді Сенат ұйымдастырады және оның нәтижелері Сенат депутаттары жалпы санының көпшілік даусымен Парламент Палаталары бірлескен отырысының қарауына беріледі. Бұл мәселе бойынша түпкілікті шешім айып тағудың негізділігі туралы Жоғарғы Сот қорытындысы және белгіленген конституциялық рәсімдердің сақталғаны туралы Конституциялық Кеңестің қорытындысы болған жағдайда әр Палата депутаттары жалпы санының кемінде төрттен үшінің көпшілік даусымен Парламент Палаталарының бірлескен отырысында қабылданады. Айып тағылған кезден бастап екі ай ішінде түпкілікті шешім қабылдамау Республика Президентіне қарсы тағылған айыптың күші жойылған деп тануға әкеп соғады. Республиканың Президентіне мемлекетке опасыздық жасады деп тағылған айыптың қабылданбауы оның қай кезеңінде де осы мәселенің қаралуына себепші болған Мәжіліс депутаттарының өкілеттігін мерзімінен бұрын тоқтатуға әкеп соғады.

3. Республика Президентін қызметінен кетіру туралы мәселе ол Республика Парламентінің немесе Парламент Мәжілісінің өкілеттігін мерзімінен бұрын тоқтату жөнінде мәселе қарап жатқан кезде қозғалмайды.

Ескерту. Қазақстан Республикасының 2007.05.21. №254 заңымен 47-бапқа өзгерту енгізілді .

48-бап

1. Қазақстан Республикасының Президенті қызметінен мерзімінен бұрын босаған немесе кетірілген, сондай-ақ қайтыс болған жағдайда Республика Президентінің өкілеттігі қалған мерзімге Парламент Сенатының Төрағасына көшеді; Сенат Төрағасының өзіне Президент өкілеттігін қабылдауы мүмкін болмаған ретте ол Парламент Мәжілісінің Төрағасына көшеді; Мәжіліс Төрағасының өзіне Президент өкілеттігін қабылдауы мүмкін болмаған ретте ол Республиканың Премьер-Министріне көшеді. Өзіне Республика Президентінің өкілеттігін қабылдаған тұлға тиісінше Сенат Төрағасының, Мәжіліс Төрағасының немесе Премьер-Министрдің өкілеттігін тапсырады. Бұл жағдайда бос тұрған мемлекеттік лауазымдарды иелену Конституцияда көзделген тәртіппен жүзеге асырылады.

2. Осы баптың 1-тармағында көзделген негіздерде және тәртіппен Қазақстан Республикасы Президентінің өкілеттігін өзіне қабылдаған тұлғаның Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар туралы бастамашылық жасауға құқығы жоқ.

Ескерту. Қазақстан Республикасының 1998.10.07. №284 заңымен 48-бап жаңа редакцияда.

**Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті, Ұлт көшбасшысы,
Елбасы – НҰРСҰЛТАН ӘБІШҰЛЫ НАЗАРБАЕВ**

1940 жылғы 6 шілдеде Алматы облысы, Қаскелең ауданы, Шамалған ауылында дүниеге келген. 1967 жылы Қарағанды металлургия комбинаты жанындағы жоғары техникалық оқу орнын бітірді.

Экономика ғылымдарының докторы. Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының, Халықаралық инженерлік академияның, Ресей Федерациясы әлеуметтік ғылымдар академиясының академигі. Әл-Фараби атындағы Қазақ мемлекеттік ұлттық университетінің құрметті профессоры. Беларусь ғылым академиясының құрметті мүшесі. М.В.Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университетінің құрметті профессоры.

1960-1969 жылдары Қарағанды металлургия зауытында жұмыс істеді.

1969-1973 жылдары Қарағанды облысы Теміртау қаласындағы партия-комсомол жұмыстарында жауапты қызметтер атқарды.

1973-1977 жылдары – Қарағанды металлургия комбинатының партком хатшысы.

1977-1979 жылдары – Қарағанды облыстық партия комитетінің хатшысы, 2-хатшысы.

1979-1984 жылдары – Қазақстан КП Орталық Комитетінің хатшысы.

1984-1989 жылдары – Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің төрағасы.

1989-1991 жылдары – Қазақстан КП ОК бірінші хатшысы, 1990 жылғы ақпан-сәуір аралығында Қазақ КСР Жоғары Кеңесінің төрағасы.

1990 жылдың сәуірінен – Қазақстан Республикасының Президенті.

1991 жылдың 1 желтоқсанында тұңғыш рет Қазақстан Президентінің жалпыхалықтық сайлауы өтті. Сайлау нәтижесінде Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев басым дауыспен (98,7 процент) жеңіске жетті.

1995 жылдың 29 сәуірінде жалпыхалықтық референдум нәтижесінде Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә.Назарбаевтың өкілеттігі 2000 жылға дейін ұзартылды.

1999 жылдың 10 қаңтарында өткен баламалы сайлаудың нәтижесінде Н. Назарбаев 79,78 процент дауыс алып, Қазақстан Республикасы Президенті болып қайта сайланды.

2005 жылдың 4 желтоқсанында сайлаушылардың 91,5 процент дауысын алып, Қазақстан Республикасының Президенті болып қайта сайланды.

2010 жылдың 14 маусымында «Қазақстан Республикасының кейбір конституциялық заңдарына Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президентінің - Елбасының қызметін қамтамасыз ету саласында заңнаманы жетілдіру мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» № 298-IV Қазақстан Республикасының Конституциялық Заңы күшіне енді.

2011 жылдың 3 сәуірінде сайлаушылардың 95,5 процент дауысын алып, Қазақстан Республикасының Президенті болып қайта сайланды.

Қазақстан Қарулы Күштерінің Жоғарғы Бас Қолбасшысы.

Қазақстан халқы Ассамблеясының төрағасы.

«Нұр Отан» партиясының төрағасы.

Қазақстан Республикасы Қауіпсіздік Кеңесінің төрағасы.

Зайыбы – Сара Алпысқызы Назарбаева, 1992 жылдың ақпан айынан бері - Халықаралық «Бөбек» балалар қайырымдылық қорының негізін салушы және президенті. 1994 жылдың шілде айынан С.Назарбаева – «SOS - Қазақстанның балалар қалашықтары» қорының президенті.

Президенттің үш қызы бар.

Дариға Нұрсұлтанқызы Назарбаева (1963 ж.т.), үлкен қызы. Екі ұл, бір қызы бар. Саяси ғылымдар докторы. 5-ші шақырылған Парламент Мәжілісінің депутаты, Әлеуметтік-мәдени даму жөніндегі комитеттің төрайымы.

Құлыбаева Динара Нұрсұлтанқызы (1967 ж.т.), ортаншы қызы. Бір ұл, екі қыз тәрбиелеп отыр. 2004 жылдан бері Қазақстан-Британ техникалық университеті директорлар кеңесінің төрайымы.

Назарбаева Әлия Нұрсұлтанқызы (1980 ж.т.), кіші қызы. Екі қыз тәрбиелеп отыр. «Элитстрой» құрылыс компаниясының басшысы.

ПРЕЗИДЕНТ ЖАНЫНДАҒЫ КОМИССИЯЛАР

Әйелдер істері және отбасылық-демографиялық саясат жөніндегі ұлттық комиссия

Қазақстан Республикасының экономикасын жаңғырту мәселелері жөніндегі мемлекеттік комиссия

Мемлекеттік нышандар жөніндегі республикалық комиссия

Шетелде кадрлар даярлау жөніндегі республикалық комиссия

Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президентінің – Елбасының Мемлекеттік бейбітшілік және прогресс сыйлығын беру жөніндегі комиссия

Азаматтық мәселелер жөніндегі комиссия

Азаматтарға рахымшылық жасау жөніндегі комиссия
Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес мәселелері жөніндегі комиссия
Адам құқықтары жөніндегі комиссия
Жоғары әскери және өзге де атақтар, сыныптық шендер беру жөніндегі комиссия
Мемлекеттік наградалар жөніндегі комиссия
Әдебиет пен өнер саласындағы Қазақстан Республикасының Мемлекеттік сыйлығын беру жөніндегі комиссия
Ғылым мен техника саласындағы Қазақстан Республикасының Мемлекеттік сыйлығын беру жөніндегі комиссия
Қазақстан Республикасы Президентінің «Алтын сапа» сыйлығының лауреаттары атағын және «Қазақстанның үздік тауары» республикалық көрме-конкурсының дипломанттары атағын беру жөніндегі комиссия
Ведомстволық наградалар жөніндегі геральдикалық комиссия

ПРЕЗИДЕНТ ЖАНЫНДАҒЫ КЕҢЕСТЕР

1. Астананың сәулет кеңесі
2. Мұнай-газ кеңесі
3. Құқықтық саясат жөніндегі кеңес
4. Жастар саясаты жөніндегі кеңес
5. Қауіпсіздік кеңесі
6. Жоғарғы сот кеңесі
7. Ұлттық қорды басқару жөніндегі кеңес
8. Кәсіпкерлер кеңесі
9. Ұлттық кеңес
10. Шетелдік инвесторлар кеңесі
11. Қазақстан Республикасының қаржылық тұрақтылығы және қаржы нарығын дамыту жөніндегі кеңес

ПРЕЗИДЕНТ ӘКІМШІЛІГІ

Қазақстан Республикасы Президентінің әкімшілігі (бұдан әрі – Әкімшілік) Қазақстан Республикасының Президенті (бұдан әрі – Президент) құратын, оған тікелей бағынатын және есеп беретін мемлекеттік орган болып табылады.

Әкімшіліктің миссиясы Президенттің қызметін ақпараттық-талдамалық, құқықтық, хаттамалық-ұйымдастырушылық, құжаттамалық және өзгедей қамтамасыз ету болып табылады.

Әкімшіліктің негізгі міндеттері:

1) Президенттің мына салалардағы:

сыртқы саясат;

әлеуметтік-экономикалық және ішкі саясаттың өзге де бағыттарындағы;

қорғаныс қабілеттілігі мен мемлекеттің қауіпсіздігі;

құқықтық саясат, заңдылық пен құқық тәртібі;

кадр саясаты;
Қазақстан Республикасы Парламентіне қатысты (бұдан әрі – Парламент);
Қазақстан Республикасы Үкіметіне (бұдан әрі – Үкімет) және орталық атқарушы органдарға қатысты;
Қазақстан Республикасы Конституциялық кеңесіне қатысты;
соттар мен судьяларға қатысты;
Қазақстан Республикасы Орталық сайлау комиссиясына қатысты;
жергілікті өкілді және атқарушы органдарға, облыстар, республикалық маңызы бар қалалар мен астана әкімдеріне қатысты және өңірлік саясат саласында;
өзіне тікелей бағынатын және есеп беретін мемлекеттік органдарға қатысты;

2) Қазақстан Республикасы Мемлекеттік хатшысының (бұдан әрі - Мемлекеттік хатшы), Қазақстан халқы Ассамблеясының, Жоғарғы Сот Кеңесінің және Президент жанындағы консультативтік-кеңесші органдардың қызметін қамтамасыз ету;

3) Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген және (немесе) Президент айқындайтын өзге де міндеттер болып табылады.

ПРЕЗИДЕНТ ӘКІМШІЛІГІНІҢ ҚҰРЫЛЫМЫ

Басшылық

Қазақстан Республикасының Мемлекеттік хатшысы

Қазақстан Республикасы Президенті әкімшілігінің басшысы Нығматулин Нұрлан Зайроллаұлы

Қазақстан Республикасы Президентінің көмекшісі-Қауіпсіздік кеңесінің хатшысы

Қазақстан Республикасы Президенті әкімшілігі басшысының орынбасары Донақов Талғат Советбекұлы

Қазақстан Республикасы Президенті әкімшілігі басшысының орынбасары Әбдірахымов Ғабидолла Рахметоллаұлы

Қазақстан Республикасы Президенті әкімшілігі басшысының орынбасары Майлыбаев Бағлан Асаубайұлы

Қазақстан Республикасы Президенті кеңесінің бастығы Қасымбеков Махмұд Базарқұлұлы

Қазақстан Республикасы Президентінің көмекшісі Оңжанов Нұрлан Баймолдаұлы

Қазақстан Республикасы Президентінің көмекшісі Орынбаев Ербол Тұрмаханұлы

Қазақстан Республикасы Президентінің кеңесшісі Құл-Мұхаммед Мұхтар Абрарұлы

Қазақстан Республикасы Президентінің кеңесшісі - Қазақстан Республикасы Президенті әкімшілігінің Сыртқы саясат орталығының меңгерушісі Ілиясов Мағжан Жанботаұлы

Қазақстан Республикасы Президентінің кеңесшісі – Қазақстан Республикасы Президентінің Баспасөз хатшысы Дәурен Әскербекұлы Абаев

Құрылымдық бөлімшелер

Қазақстан Республикасы Қауіпсіздік кеңесінің Талдау бөлімі

Мемлекеттік құқық бөлімі

Қазақстан Республикасы Қауіпсіздік кеңесінің Ахуалдық орталығы

Ішкі саясат бөлімі

Мемлекеттік бақылау және аумақтық-ұйымдастыру жұмысы бөлімі

Мемлекеттік қызмет және кадр саясаты бөлімі

Ақпараттандыру және ақпараттық ресурстарды қорғау бөлімі

Әлеуметтік-экономикалық мониторинг бөлімі

Қазақстан Республикасы Президентінің Қазақстан Республикасы
Парламентіндегі өкілдігі

Қазақстан Республикасы Президентінің Баспасөз қызметі

Қазақстан Республикасы Президентінің Протоколы

Қазақстан халқы Ассамблеясының хатшылығы

Қауіпсіздік кеңесінің хатшылығы

Президент әкімшілігі басшысының хатшылығы

Мемлекеттік хатшының хатшылығы

Сыртқы саясат орталығы

Жалпы бөлім

Қазақстан Республикасы Президентінің кеңесі

Құқық қорғау жүйесі бөлімі

Стратегиялық әзірлемелер және талдау орталығы

Дерек көзі: www.akorda.kz

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК ХАТШЫСЫ

Қазақстан Республикасының Мемлекеттік хатшысы (бұдан әрі – Мемлекеттік хатшы) Қазақстан Республикасының Президенті қызметке тағайындайтын және қызметтен босататын Қазақстан Республикасының лауазымды тұлғасы болып табылады.

Мемлекеттік хатшы өз қызметін Қазақстан Республикасы Президентінің тікелей басшылығымен жүзеге асырады, оған есеп береді және бақылауында болады.

Мемлекеттік хатшы:

– Қазақстан Республикасының Президенті үшін ішкі және сыртқы саясаттың негізгі бағыттары бойынша ұсыныстар тұжырымдайды.

– Мемлекет басшысының тапсырмасы бойынша:

• Қазақстан Республикасының Парламентімен және оның палаталарымен, басқа да мемлекеттік органдармен, саяси партиялармен, өзге де қоғамдық бірлестіктерімен қарым-қатынастарда;

• халықаралық қатынастарда оның мүдделерін білдіреді.

– Мемлекет басшысының жанындағы консультативтік-кеңесші органдардың: Адам құқықтары жөніндегі комиссияның, Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес жөніндегі комиссияның, Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президентінің Мемлекеттік бейбітшілік және прогресс сыйлығын беру жөніндегі комиссияның, Мемлекеттік рәміздер жөніндегі республикалық комиссияның, шетелде кадрлар даярлау жөніндегі республикалық комиссияның, Әдебиет пен өнер саласындағы Қазақстан Республикасының Мемлекеттік сыйлығын беру жөніндегі комиссияның, Ғылым мен техника саласындағы Қазақстан Республикасының Мемлекеттік сыйлығын беру жөніндегі комиссияның, Азаматтық мәселелері жөніндегі комиссияның, Ведомстволық наградалар жөніндегі геральдикалық комиссияның, Бұқаралық ақпарат құралдары саласындағы Президенттің сыйлықтарын беру және гранттарын тапсыру жөніндегі қоғамдық комиссиялардың, Қазақстан халқы ассамблеясының қызметін үйлестіреді.

– Қазақстан Республикасында қоса атқарушы ретінде тіркелген шет мемлекеттердің елшілерінен сенім грамоталарын қабылдайды.

– Қазақстан Республикасы Президентінің тапсырмаларына сәйкес өзге де өкілеттіктерді жүзеге асырады.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ПАРЛАМЕНТІ

Қазақстан Республикасы Конституциясының баптарында: Қазақстан Республикасының Парламенті – Заң шығару қызметін жүзеге асыратын Республиканың ең жоғары өкілді органы.

1995 жылғы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданған Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес Қазақстан Республикасының қос палаталы Парламенті заң шығару қызметін жүзеге асыратын Республиканың ең жоғары өкілді органы болып табылады. Қазақстан Республикасы Парламентінің ұйымдастырылуы мен қызметі, оның депутаттарының құқықтық жағдайы Конституциямен, «Қазақстан Республикасының Парламенті және оның депутаттарының мәртебесі туралы» Конституциялық заңмен, басқа да заңнамалық актілермен айқындалады. Парламенттің өкілеттігі бірінші сессиясы ашылған сәттен басталып, жаңа сайланған Парламенттің бірінші сессиясы жұмысқа кіріскен кезде аяқталады. Парламенттің өкілеттік мерзімі кезекті сайланымдағы Мәжіліс депутаттарының өкілеттік мерзімімен айқындалады. Парламенттің өкілеттігі Қазақстан Республикасының Конституциясында көзделген жағдайларда және тәртіппен ғана мерзімінен бұрын тоқтатылуы мүмкін.

Парламент тұрақты негізде жұмыс істейтін Сенат және Мәжіліс палаталарынан тұрады

Сенат әр облыстан, республикалық маңызы бар қаладан және Қазақстан Республикасының астанасынан екі адамнан, тиісінше облыстық, республикалық маңызы бар қаланың және республика астанасының барлық өкілді органдары депутаттарының бірлескен отырысында сайланатын

депутаттардан құралады. Сенатта қоғамның ұлттық-мәдени және өзге де елеулі мүдделерін қамтамасыз ету қажеттілігі ескеріліп, оның он бес депутатын Республика Президенті тағайындайды. Сайланған Сенат депутаттарының жартысы әрбір үш жыл сайын қайта сайланып отырады. Сенат депутаттарының өкілеттік мерзімі – алты жыл.

Палатаны мемлекеттік тілді еркін меңгерген өз депутаттарының арасынан жасырын дауыс беру арқылы Палата депутаттары жалпы санының көпшілік дауысымен сайланған төраға басқарады. Сенат төрағасының қызметіне кандидатураны Қазақстан Республикасының Президенті ұсынады.

Мәжіліс жүз жеті депутаттан тұрады. Мәжілістің тоқсан сегіз депутаты саяси партиялардан партиялық тізімдер бойынша жалпыға бірдей, тең және төте сайлау құқығы негізінде жасырын дауыс беру арқылы сайланады. Мәжілістің тоғыз депутатын Қазақстан халқы Ассамблеясы сайлайды. Мәжіліс депутаттарының кезекті сайлауы Парламенттің жұмыс істеп тұрған сайланымы өкілеттігінің мерзімі аяқталардан кемінде екі ай бұрын өткізіледі. Мәжіліс депутаттарының өкілеттік мерзімі – бес жыл.

Палатаны мемлекеттік тілді еркін меңгерген өз депутаттарының арасынан Палата депутаттары жалпы санының көпшілік дауысымен жасырын дауыс беру арқылы Мәжіліс сайлаған төраға басқарады. Мәжіліс төрағасының қызметіне кандидатураларды Палатаның депутаттары ұсынады.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ПАРЛАМЕНТАРИЗМНІҢ ДАМУ ТАРИХЫ

Халықтық демократияны білдіру нысаны ретіндегі өкілді билік қазақстандық қоғамға ежелден тән. Ол қалыптасқан саяси жүйеге байланысты өзгеріп отырды.

Қазіргі Қазақстан Парламенті бір палаталы өкілді органның – алғаш рет Қазақ КСР-інің 1937 жылғы Конституциясы, ал содан кейін Қазақ КСР-інің 1978 жылғы Конституциясы мен Қазақстан Республикасының 1993 жылғы Конституциясы негізінде құрылған Жоғарғы кеңестің орнына келді.

Жоғарғы кеңес өзі жұмыс істеген кезде он үш рет сайланды. Қазақ КСР Жоғарғы кеңесінің алғашқы сайлауы 1938 жылғы 24 маусымда өткізілді. Сайлау жалпыға бірдей, тең және төте сайлау құқығы негізінде жасырын дауыс беру арқылы өткізілді.

Ол уақытта депутаттар корпусын құру баламасыз негізде Коммунистік партияның қатаң бақылауымен жүргізілгенін атап өту керек. Депутаттыққа кандидаттар партия ұйымдары белгілеген таптық, партиялық, ұлттық, жыныстық-жастық және басқа да квоталар бойынша іріктелді. Сондықтан заң шығару органының құрамында қанша жұмысшы, колхозшы, қызметші, коммунист, комсомол мүшесі, қазақ, орыс, украин, сондай-ақ басқа да ұлт өкілдері, әйелдер, жастар және т.б. болатыны сайлау басталмастан бұрын белгілі болатын. Мемлекеттік органдардың жоғары шенеуніктері, партия,

комсомол және кәсіподақ органдарының басшылары атқарып жүрген қызмет лауазымдарына сәйкес депутаттыққа кандидат болып ұсынылатын.

Қазақ КСР-інің 1978 жылғы Конституциясы сайлау жүйесіне аз ғана өзгерістер енгізді. Еліміздің осы Негізгі заңына сәйкес Қазақ КСР Жоғарғы кеңесі мемлекеттік биліктің жоғары органы болып табылды. Қазақ КСР-інің Жоғарғы Кеңесі КСРО Конституциясымен және Қазақ КСР Конституциясымен Қазақ КСР жүргізуіне жатқызылған мәселелердің барлығын шешуге өкілетті болатын. Жоғарғы кеңестің жұмыс органы – Қазақ КСР Жоғарғы кеңесінің төралқасы Жоғарғы кеңестің сессиялары аралығында қажет болған жағдайда Қазақ КСР қолданыстағы заңнамалық актілеріне өзгерістер енгізіп, оларды кейін кезекті сессияның бекітуіне ұсынатын. Қазақ КСР-інің Жоғарғы кеңесі, қажет деп санаған жағдайда, кез келген мәселе бойынша тексеру комиссияларын және өзге де комиссияларды құратын. Барлық мемлекеттік және қоғамдық органдар, ұйымдар мен лауазымды тұлғалар тұрақты және өзге де комиссиялардың талаптарын орындауға, оларға қажетті материалдар мен құжаттарды беруге міндетті болатын. Қазақ КСР Жоғарғы кеңесі Қазақ КСР-інің жүргізуіне жатқызылған кез келген мәселені қарап, шешуге уәкілетті еді.

1990 жылғы наурызда он екінші сайланған Қазақ КСР Жоғарғы кеңесінің сайлауы өтті. Бұл әкімшіл-әміршіл жүйенің ықпалы әлі де болса жеткілікті болып тұрған жағдайдағы республиканың жоғары заң шығару органының алғашқы неғұрлым демократиялық сайлауы болатын. Сайлау алдындағы тартысқа 360 депутаттық мандат үшін екі мыңнан астам үміткер қатысты. Республикалық қоғамдық ұйымдардан 90 адамның сайланғаны да аталған сайлаудың бір ерекшелігі болып табылады. Бұл сайлау толыққанды саяси партиялар болмаған жағдайда өткенімен, тоталитарлық жүйенің өзгеру процесстеріне бұлжымас сипат берді.

Он екінші сайланған Жоғарғы кеңес Қазақстан парламентаризмінің қалыптасу тарихында ерекше рөл атқарды. Бұл бірқатар аса маңызды құқықтық актілердің қабылдануында, мемлекеттің 90-жылдардағы саясатын заңнамалық жағынан қамтамасыз етуде көрініс тапты.

«Қазақ КСР Президенті қызметін тағайындау және Қазақ КСР Конституциясына (Негізгі Заңына) өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» 1990 жылғы 24 сәуірдегі Қазақ КСР-інің Заңымен Қазақ КСР Президентінің қызметі тағайындалып, еліміздің алғашқы Президенті болып Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев сайланды.

1990 жылғы 25 қазанда Қазақ КСР-інің Жоғарғы Кеңесі «Қазақ КСР-інің мемлекеттік егемендігі туралы» Декларацияны қабылдады, онда тұңғыш рет аумақтың бөлінбейтіндігі және оған қол сұғылмайтындығы бекітіліп, еліміз халықаралық құқық субъектісі ретінде айқындалды, азаматтық институт, сондай-ақ меншік нысандарының тең құқылығы енгізілді.

1991 жылғы тамыз бен желтоқсандағы оқиғалар – Мәскеуде іске аспай қалған бүлік және Беловежск келісімдері КСРО тарихының соңғы нүктесін қойып, 1991 жылғы 16 желтоқсанда Қазақстан Республикасының Жоғарғы кеңесі Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігін жария етті.

Он екінші сайланған Жоғарғы кеңес ымыраға келу жөніндегі екі жылдық ізденістерден кейін 1993 жылғы 28 қаңтарда Республика егемендігінің қалыптасуын заң жүзінде аяқтаған және шынайы конституционализмнің орнығуын жалғастырған Қазақстанның кеңестен кейінгі алғашқы Конституциясын қабылдады. Соның негізінде республикада ұлттық қауіпсіздікті, азаматтық құқықтар мен бостандықтардың нақты кепілдіктерін, демократиялық қоғам мен құқықтық мемлекет құруды қамтамасыз етудің жаңа сапалы кезеңіне көшу басталды.

1993 жылғы Конституция, бір партиялық саяси басқарудан, монополиялық экономикалық жүйеден, тарихи күш көрсету идеологиясынан бас тартып, Қазақстан қоғамы дамуының оң серпіні үшін өріс ашты.

Әлеуметтік бағдарланған нарықтық экономикаға көшудің өтпелі кезеңінде Негізгі Заң Республиканы дүниежүзілік қоғамдастықтағы тәуелсіз мемлекет ретінде заңдастырды. 1993 жылғы Конституция Қазақстан өзін қазіргі заманғы өркениеттің құрамдас бөлігі ретінде білдіреді, ол тату көршілік пен көптарапты әрі өзара тиімді ынтымақтастықты қалайды, жалпы адамзаттық құндылықтардың жолын ұстанады деп жария етті.

Қазақстан Республикасының 1993 жылғы Конституциясында Жоғарғы кеңеске өте көп өкілдік берілді, бұл биліктің бөліну принципін жүзеге асыру мен тежемелік әрі тепе-теңдік жүйесін құруды қиындатып жіберді. Реформалардың одан әрі жүргізілуі республикалық билік органдарының, бірінші кезекте, өкілді органдардың тиімсіздігін анықтады, өйткені олар жедел өзгеріп жатқан оқиғаларға шұғыл түрде әсер ете алмады және осыған орай баламалы шешімдер қабылдауға дәрменсіз болды. Он екінші сайланған Жоғарғы кеңестің тұрақты негізде істеген жекелеген органдарының жұмыс нәтижелері де кәсіби Парламент құрудың қажеттігін дәлелдеді. Тежемелік пен тепе-теңдік тетіктерінің жұмыс істемеуі Жоғарғы кеңеске Үкіметтің қызметіне араласуына немесе оны ауыстыруға дейін баруына мүмкіндік берді, бұл республиканың өкілді органының қызметін мерзімінен бұрын тоқтатуға алып келді.

Он екінші сайланған Жоғарғы кеңестің өзін-өзі таратуы биліктің жергілікті өкілді органдарының өкілеттіктерін тоқтатуынан басталды. Алдымен, Алматы қаласының Алатау аудандық кеңесі, ал содан кейін республиканың аудандық және облыстық кеңестері бірінен соң бірі өз сессияларында өкілеттіктерін мерзімінен бұрын тоқтату туралы шешім қабылдады. Бұған қоса 43 халық депутаты өкілеттіктерін тоқтатқаны туралы мәлімдеме жасап, әріптестерін өздерінің жолына түсуге шақырды. Он екінші сайланған Қазақстан Республикасы Жоғарғы кеңесі 11-сессиясының жұмысы аяқталар қарсаңында жергілікті Кеңестердің төрттен бірінен астамы өз жұмысын тоқтатты. Осындай жағдайда халық қалаулылары Парламент қабырғасында өткізген ұзақ пікірсайыстардан кейін Сайлау туралы кодекс, Республика президенті мен жергілікті әкімдерге уақытша қосымша өкілеттіктер беру туралы заң және Жоғарғы кеңестің өкілеттігін мерзімінен бұрын тоқтату туралы заң қабылдады. Республиканың жоғары өкілді органының соңғы екі заңнамалық актіні

қабылдауының маңызы іс жүзінде Конституцияға түзетулер енгізумен бірдей болды.

1994 жылғы 7 наурызда өткен сайлау республикада көп партиялылықтың қалыптасуына ықпал етті. Сайлауға сайлаушылардың 73,84 %-ы қатысты. Небары 135 бір мандатты округтер бойынша 910 адам ұсынылып, тіркеу шарттарына 692 адам лайық болды, орташа алғанда 5 үміткер бір депутаттық мандат үшін күресті.

Уақытша регламентке сәйкес партиялар өкілдіктері негізінде Жоғарғы кеңесте мынадай фракциялар құрылды: Қазақстан Халық бірлігі одағы (ҚХБО – 32 адам), Қазақстан Халық конгресі партиясы (ҚХК – 22 адам), Социалистік партия (12 адам) және Кәсіподақтар федерациясы (12 адам), сондай-ақ кәсіби белгісі бойынша қалыптасқан 14 депутаттық топ болды. Қазақстан тарихында тұңғыш рет саяси партиялар мен қозғалыстар биліктің нақты тұтқаларына қол жеткізіп, мемлекеттік бағдарламалардың қалыптасуына және қабылдануына ықпал ету мүмкіндігін алды.

1994-1995 жылдар кезеңі қазақстандық парламентаризмнің қалыптасуындағы төтенше маңызды кезең болып табылады. 1994 жылғы сәуір – 1995 жылғы наурыз аралығында жұмыс істеген он үшінші сайланған Жоғарғы Кеңес депутаттар тұрақты негізде жұмыс істеген Қазақстанның тұңғыш кәсіби парламенті болды.

Алайда он үшінші сайланған Жоғарғы кеңестің тағдыры өте қиындау болып шықты. Ол өз құқығына билік тармақтарын бөлу тетігі логикалық тұрғыдан аяқталуға дейін жеткізілмеген, биліктің тежемелілігі мен тепе-теңдік жүйесі нақты мазмұнмен толықтырылмаған, Жоғарғы кеңестің, Президенттің және үкіметтің мәртебесі аяғына дейін айқындалмаған мемлекеттік құрылыстың ең бір күрделі кезеңінде кіріскен еді.

Сонымен бірге он үшінші сайланған Жоғарғы кеңестің Қазақстанда парламентаризмнің одан әрі дамуына алғышарттар негізін салғанын мойындаған жөн. Он үшінші сайланған Жоғарғы кеңестің төрағасы Ә. Кекілбаев: «Кәсіби Парламенттің құрылуын, абзалы, ешбір қиналыссыз биылғы жылдың қоғамдық-саяси өміріндегі ең бір ірі оқиға деп атауға болатын шығар. Оның жұмысының басталуы жаңа мемлекеттілік пен демократияның қаз тұруындағы елеулі кезеңдердің бірі ретінде Қазақстанның тарихи күнтізбесіне кіретіні шүбәсіз... Кәсіби Парламент бізде ешқашан болған емес және біз сынап көрулер және қателіктер әдісімен жұмыс істеуге мәжбүр болдық... Жаңа мәртебе иеленген Жоғарғы кеңес өкілеттіктерінің айқындалуы біртіндеп жүріп жатыр», – деген болатын.

Он үшінші сайланған Жоғарғы кеңес бір жылдан сәл азырақ жұмыс істеп, заңсыз деп танылды, өйткені Конституциялық сот сайлау заңнамасының кейбір нормалары Конституцияға сәйкес келмейді деп таныды, депутаттарды сайлау соған сәйкес жүргізілген еді.

Ескі және жаңа саяси құрылыстың өзіндік тұрғыда ымыраға келуінің, ғасырлар бойы құрылған батыс демократиясының үлгісін кеңестен кейінгі

кеңістікте енгізуге тырысудың көрінісі болған 1993 жылғы Қазақстан Республикасының Конституциясы әуелбастан-ақ қайшылыққа толы еді.

1995 жылғы 30 тамызда жүргізілген референдумның нәтижесінде бұрынғы мемлекеттік құрылыстың кемшіліктерін жойған Қазақстан Республикасының жаңа Конституциясы қабылданды.

Жаңа Конституцияның жобасы жұртшылық арасында кеңінен талқыланды. Азаматтар 30 мыңға жуық ұсыныстар енгізді, ал Қазақстан Республикасы Президентінің басшылығымен құрылған арнаулы сарапшылық-консультациялық кеңес оларды зерделеді. Мәтінді пысықтау кезінде мыңнан астам түзету ескерілді, осының нәтижесінде Конституция жобасының 99 бабының 55-і елеулі өзгеріске ұшырады.

1995 жылғы 30 тамызда референдумға қатысқан халықтың 81,9 пайызы жаңа Негізгі заңды қабылдауды жақтады.

Республика Конституциясы заң шығарушы, атқарушы және сот тармақтарының тұрақтылығын, тиімді жұмыс істеуін және өзара іс-қимылын қамтамасыз ететін билікті бөлу принципін жай ғана жариялап қойған жоқ, онда тежемелілік пен тепе-теңдіктің нақты жүйесі баян етілді. Негізгі Заң адамның жоғары құндылықтары ретінде оның өмірін, құқықтары мен бостандықтарын бекітті.

Мемлекеттік билікті бөлудің принциптері оның бірлігіне қайшы келмейді, оның тармақтарының келісілген өзара іс-қимылын, бүкіл биліктің олардың біреуінде толық шоғырлану мүмкіндігі болмауын көздейді. Бірыңғай мемлекеттік билік тармақтарының диалектикалық өзара іс-қимылы осыдан көрінеді. Ал биліктің тежемелілігі мен тепе-теңдік тетігі елдегі саяси тұрақтылықты қамтамасыз етуге ықпал етеді.

Қазақстанды президенттік республика деп жариялаған 1995 жылғы Конституция, сондай-ақ «Қазақстан Республикасының Парламенті және оның депутаттарының мәртебесі туралы», «Қазақстан Республикасының Үкіметі туралы», «Сот жүйесі және судьялардың мәртебесі туралы» Конституциялық заңдар биліктің әрбір тармағының мәртебесі мен функциясын реттеді.

1995 жылғы Қазақстан Республикасының Конституциясында Парламенттің заң шығару функциясын жүзеге асыратын Республиканың жоғары өкілді органы болып табылатыны бекітілген.

БІРІНШІ САЙЛАНҒАН ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ПАРЛАМЕНТІ: 1996-1999 жылдар

Бірінші сайланған Парламент және Мәжіліс сенатының сайлауы 1995 жылғы желтоқсанда өтті.

Сенатқа 40 депутат – 19 облыстан және Қазақстан Республикасының астанасынан екі-екі адамнан сайланды. Сенаттың жеті депутатын Қазақстан Республикасының Президенті тағайындады.

Депутаттардың көпшілігі сайланғанға дейін басшылық қызметте істеген, олардың ғылыми-педагогикалық, ғылыми-зерттеушілік және шығармашылық қызмет тәжірибесі, кәсіподақ және қоғамдық ұйымдардағы, кәсіпкерлік,

өндірістік және әлеуметтік салалардағы жұмыс тәжірибесі болды. Сенат депутаттарының арасында 4 әйел, 60 жастан асқан 4 адам болды. Барлық депутаттар жоғары білімі бар дипломды мамандар болды. Олардың ішінде заңгер –10, экономист – 10, инженер – 9, ауылшаруашылығы маманы – 8.

Депутаттық корпусының құрамында 4 ғылым докторы, 11 ғылым кандидаты жұмыс істеді. Көптеген депутаттар бұрын заң шығарушы органдарға сайланған еді, олардың арасында Қазақ КСР, КСРО халық депутаттары, кәсіби заң шығару қызметінде тәжірибесі бар, он екінші және он үшінші сайланған Қазақстан Республикасы Жоғарғы кеңесінің депутаттары болды.

1996 жылғы 30 қаңтарда Қазақстан Республикасы Парламенті сенатының бірінші отырысында Қазақстан Республикасы Президентінің ұсынуы бойынша Өмірбек БАЙГЕЛДІ Сенаттың төрағасы болып сайланды.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 44-бабына, «Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы» Конституциялық заңның 69-бабына сәйкес және екі жылға сайланған Қазақстан Республикасы Парламенті Сенатының депутаттары өкілеттіктерінің конституциялық мерзімінің аяқталуына орай 1997 жылғы 8 қазанда Қазақстан Республикасы Парламентінің Сенатына депутаттарды 4 жылға сайлау өтті. Бес облыстың таратылуына байланысты сайлау Республиканың 14 облысы мен Алматы қаласы бойынша өтті. Нәтижесінде Қазақстан Республикасы Парламентінің Сенатына 15 депутат сайланды. Олардың ішінде 11-і бұрын Сенат депутаты болса, 4-еуі алғаш рет сайланды.

Ақмола қаласының Қазақстан Республикасының астанасы болып жариялануына байланысты 1998 жылғы 11 қаңтарда Қазақстан Республикасы Парламентінің Сенатына Ақмола қаласы бойынша депутаттарды сайлау өтті. Сенат құрамына екі депутат сайланды.

Қазақстан Республикасы Парламентінің Мәжілісіне сайлау 1995 жылы 9 желтоқсанда өтті. 67 депутат сайланды. Мәжіліс сайлауының нәтижелері бойынша депутат болғандар: ерлер – 58, әйелдер – 9. Палатаның барлық депутаттары жоғары білімді, оның ішінде 7-еуі ғылым докторы, 10-ы ғылым кандидаты.

Сайланған депутаттардың арасында жергілікті атқару органдарының және мәслихаттың басшылары мен қызметкерлері көбірек болды, олар 19 адам. Әрбір бесінші депутат кәсіпорынның, қауымдастықтың, фирманың, қордың және басқа құрылымдардың басшылары болып жұмыс істеген. 9 депутат ғылым, жоғары оқу орындары қызметкерлері, мұғалім болған. Әрбір оныншы депутат Президент әкімшілігінің, министрліктер мен республикалық комитеттердің қызметкерлері болды. 4 депутат уақытша жұмыс істемеген. Аграрлық салада – 11 депутат, мәдениет саласында 3 депутат жұмыс істеген. Құқық қорғау органдарының қызметкері және инженер-экономист болып әрқайсысында екі-екі депутат қызмет істеген. Бір депутат – заңгер, біреуі әскери қызметші және біреуі зейнеткер болған.

1996 жылғы 30 қаңтарда бірінші сайланған Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісінің бірінші отырысында Мәжіліс төрағасы болып Марат Тұрдыбекұлы ОСПАНОВ сайланды.

ЕКІНШІ САЙЛАНҒАН ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ПАРЛАМЕНТІ: 1999-2004 жылдар

Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес 1999 жылғы қыркүйектегі және 2002 жылғы қазандағы сайлауларда Сенат құрамының жартысы қайта сайланды. Қазақстан Республикасының бес облысы таратылуына байланысты екінші сайланған Сенат депутаттары 14 облыстан және Алматы мен Астана қалаларынан сайланды. Таратылған облыстардан сайланған депутаттар өкілеттік мерзімі біткенге дейін жұмыстарын жалғастырды, сондықтан 1999 жылғы желтоқсанға дейін Сенатта 44 депутат жұмыс істеді.

2003 жылы Сенатта 39 депутат болды. Олардың үшеуі әйел. Барлық депутаттардың жоғары білімі бар, соның ішінде заңгер – 9, экономист – 6, инженер – 11, ауылшаруашылығы маманы – 7, педагог, саясаттанушы, журналист – 6.

4 академик, 6 ғылым докторы, 3 профессор, 3 ғылым кандидаты Сенат депутаты болды. Палата депутаттары көпшілігінің заң шығару, дипломатиялық қызмет тәжірибелері, орталық және жергілікті мемлекеттік органдардағы, ғылыми-зерттеу ұйымдары мен мекемелеріндегі, өндірістік, әлеуметтік-мәдени және кәсіпкерлік салалардағы басшылық қызметтің тәжірибелері бар.

Көптеген сенаторлар бұрын Жоғарғы кеңестің және бірінші сайланған Қазақстан Республикасы Парламентінің депутаты болып сайланған.

Екінші сайланған Қазақстан Республикасы Парламенті сенатының төрағасы болып Оралбай ӘБДІКӘРІМОВ (2004 жылғы 10 наурызда депутаттық өкілеттігі аяқталғанға дейін жұмыс істеді) және Нұртай ӘБІҚАЕВ (2004 жылғы 10 наурыздан бастап) сайланды.

1999 жылдың күзінде енгізілген конституциялық өзгерістерге сәйкес алғаш рет Орталық Азия өңірінде аралас схема бойынша Қазақстан Республикасы Парламентінің Мәжілісіне сайлау өтті, бұл саяси партияларға тең өкілдік негізінде партиялық тізім бойынша Парламентке сайлану мүмкіндігін берді.

Осындай жаңалықтардың нәтижесінде бұл сайлау, парламенттік үлгідегі саяси партиялар құру процесін ынталандыра отырып, жоғары саяси мәнімен және баламалы түрде өтуімен ерекшеленді. Сайлауға 10 саяси партия қатысты. Мажоритарлық бір мандатты округтерде 547 кандидат тіркелді. Жалпы сайлау барысында сол кезеңде Қазақстан үшін бұрын-соңды болмаған кандидаттар саны – орташа есеппен бір орынға сегіз адам тіркелді.

Парламент Мәжілісіне сайлау қорытындылары бойынша бір мандатты округтер бойынша 67 депутат және біртұтас жалпыұлттық округ бойынша партиялардан 10 депутат сайланды. Олар жеті пайыздық барьерді еңсерген төрт

партияның – «Отан», Азаматтық, Аграрлық және Коммунистік партияның өкілдері болды.

Сайланған 77 депутаттың 8-і – әйел, 74-і – жоғары білімді, 30-ға жуығы екі жоғары оқу орындарын бітірген адамдар болды. Депутаттар арасында бір академик, жеті доктор және әртүрлі мамандықтары бар жиырма ғылым кандидаты болды.

Депутаттық корпусының басым көпшілігі инженерлер – 30, заңгерлер – 22, экономистер – 16, педагогикалық білімі барлар – 14, ауылшаруашылығы ғалымдары мен мамандары – 8, журналист, дәрігер, тарихшы, менеджер, әскери қызметші, халықаралық қатынастар маманы және т.б.

Екінші сайланған Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісінің төрағасы болып Жармахан Айтбайұлы ТҰЯҚБАЙ сайланды.

ҮШІНШІ САЙЛАНҒАН ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ПАРЛАМЕНТІ: 2004-2007 жылдар

1999 жылғы қыркүйекте алты жыл мерзімге сайланған 16 сенатордың сайлауы 2005 жылғы тамызда өтті.

Жаңадан сайланған сенаторларды қосқанда 2005 жылғы желтоқсанда Парламент сенатында 39 депутат өз қызметін атқарды. Парламентшілердің орташа жас мөлшері – 57 жас, 37 ер адам, 2 әйел. Депутаттардың барлығы жоғары білімді, олардың 19-ы екі жоғары оқу орнын бітірген. Депутаттардың қатарында техникалық білімі бар – 13 адам, гуманитарлық білімі бар – 16 адам, заңгерлер – 10 адам болды.

Депутаттардың көпшілігі сайланғанға дейін мемлекеттік секторда жұмыс істеген, оның ішінде 28 парламентші басшы лауазымдарда қызмет істеген. Көпшілігінің заң шығару қызметіндегі, сондай-ақ өндірістік, әлеуметтік және кәсіпкерлік салалардағы, ғылыми-зерттеу, ғылыми-педагогикалық қызметтегі, қоғамдық ұйымдардағы жұмыс тәжірибесі бар.

2005 жылғы 1 желтоқсанда үшінші сайланған Қазақстан Республикасы Парламенті сенатының төрағасы болып Нұртай ӘБІҚАЕВ сайланды.

Үшінші сайланған Қазақстан Республикасы Парламенті сенатының 2007 жылғы 11 қаңтардағы отырысында жасырын дауыс беру арқылы Қазақстан Республикасы Президентінің ұсынуымен Қасым-Жомарт ТОҚАЕВ Сенат төрағасы болып сайланды.

Үшінші сайланған Қазақстан Республикасы Парламентінің Мәжілісін сайлау 2004 жылғы қыркүйекте болды. Сайлауға 12 саяси партия қатысты, олардың ішінде 4-еуі – екі сайлау блогының құрамында.

Сайлау нәтижесінде Қазақстан Республикасы Парламентінің Мәжілісіне 77 депутат сайланды.

67 депутат Республиканың әкімшілік-аумақтық бірлігі ескеріле отырып құрылған, шамамен сайлаушылардың саны тең бір мандатты аумақтық сайлау округтері бойынша сайланды.

10 депутат тең өкілдік жүйесі бойынша және біртұтас жалпыұлттық сайлау округінің аумағы бойынша партиялық тізімдер негізінде сайланды. Олардың

ішінде 7 депутат «Отан» республикалық саяси партиясынан, бір-біреуден «Асар» республикалық партиясынан, «Ақ жол» демократиялық партиясынан және Қазақстанның Аграрлық және Азаматтық партияларының «АИСТ» сайлау блогынан (Еңбекшілердің аграрлық-индустриялық одағы) сайланған.

Сайланған парламентшілердің жалпы санынан 59 депутатты саяси партиялар ұсынды: «Отан» республикалық саяси партиясынан – 42, «АИСТ» сайлау блогынан – 11, «Асар» республикалық партиясынан – 4, «Ақ жол» демократиялық партиясынан – 1, Қазақстан Демократиялық партиясынан – 1. Өзін-өзі ұсынғандар – 18 депутат.

Палатаның депутаттық құрамында 69 ер адам және 8 әйел бар. Үшінші сайланған Мәжілістің депутаттық құрамының орташа жас мөлшері – 53 жас, ең жасы – 28 жаста, ең егдесі – 73 жаста.

Барлық депутаттар жоғары білімді. 37 парламентші екі жоғары оқу орнын бітірген.

28 депутаттың ғылыми дәрежесі мен атағы бар, олардың ішінде 13 ғылым кандидаты мен 15 ғылым докторы бар.

Парламентшілер арасында әртүрлі мамандықтағы инженерлердің саны едәуір, олар – 21, заңгерлер – 14, экономистер – 16.

Бұдан басқа үшінші сайланған Мәжілісте ауылшаруашылығы, халықаралық қатынастар мамандарының кәсіби біліктілігін иеленгендер, менеджерлер, дәрігерлер, педагогтар, әскери қызметшілер, журналистер, мәдениет қайраткерлері және т.б. бар.

Соңғы жылдар ішінде Палатада парламенттік стажы бар депутаттар саны өсті. Мәжілістің 29 депутаты осының алдындағы сайланымда жұмыс істеген, үшеуі бірінші және екінші сайланымда, екеуі Сенатта, 12 депутат бұрын әртүрлі сайланған Жоғарғы кеңестің депутаттары болған.

Үшінші сайланған Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісінің төрағасы болып Орал Байғонысұлы МҰХАМЕДЖАНОВ сайланды

«Үшінші шақырылған Қазақстан Республикасы Парламентінің Мәжілісін тарату және Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісі депутаттарының кезектен тыс сайлауын тағайындау туралы» Қазақстан Президенті Жарлығының қабылдауына байланысты 2007 жылғы 20 маусымда үшінші сайланған Қазақстан Республикасы Парламентінің **Мәжілісі** өз қызметін аяқтады.

ТӨРТІНШІ САЙЛАНҒАН ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ПАРЛАМЕНТІ: 2007-2011 жылдар

Конституцияға 2007 жылғы мамырда енгізілген өзгерістер мен толықтыруларға сәйкес төртінші сайланымдағы Қазақстан Республикасы Парламентінің **Мәжілісіне** сайлау 2007 жылғы тамызда болып өтті.

Парламент сенатында Президент тағайындайтын депутаттар санының 15-і адамға дейін ұлғаюын көздейтін өзгерістер мен толықтыруларды ескере отырып, мемлекет басшысы 2007 жылғы 28 тамызда қосымша 8 сенаторды тағайындады.

Жаңартылған Конституцияға сәйкес Мәжіліс 107 парламентшіден тұрады. Олардың 98 депутаты біртұтас жалпыұлттық сайлау округі бойынша жалпыға бірдей, тең және төте сайлау құқығы негізінде жасырын дауыс беру арқылы партиялық тізімдер бойынша сайланды. Қалған депутаттар Қазақстан халқы Ассамблеясынан сайланды.

Жеті саяси партия қатысқан 2007 жылғы 18 тамызда өткен сайлауда «Нұр Отан» халықтық-демократиялық партиясы ғана 7 пайыздық кедергіні еңсерді, оның қатарындағы депутаттар Парламент Мәжілісіндегі барлық 98 орынды иеленді. Палатадағы 9 орын 2007 жылғы 20 тамызда Қазақстан Халқы Ассамблеясынан сайланған депутаттарға берілді.

Мәжілістің құрамына өткен сайланымдағы депутаттық корпусның 39 депутаты, мемлекеттік басқару органдарынан – 24 адам, жергілікті мемлекеттік басқару органдарынан – 19 адам, бизнес құрылымдарынан – 8 адам, білім, ғылым және мәдениет саласынан – 8 адам және басқа салалардан 9 адам кірді.

Палатада білімі бойынша әртүрлі мамандықтағы инженерлердің саны едәуір, олар – 42 депутат, заңгерлер – 34, педагогтар – 23, олардың бірқатары басқа мамандық бойынша екінші жоғары білім алған. 21 депутаттың экономикалық білімі бар, ауылшаруашылығы мамандары – 9.

Бұдан басқа, депутаттық корпуста дәрігерлер, халықаралық қатынастар мамандары, журналистер, мәдениет және өнер қайраткерлері мен басқа да мамандықтың иелері бар.

Мәжілісте 15 ғылым докторы және 27 ғылым кандидаты бар, 35 парламентші екі жоғары білім алған.

Палатада түрлі ұлттар өкілдерінің саны артты. Депутаттық корпусның құрамына 82 қазақ, 17 орыс, 2 неміс және бір-бірден белорус, балқар, кәріс, украин, өзбек және ұйғыр кірді.

Әйелдердің саны екі еседен астам артты, олар – 17 депутат.

Төртінші сайланған Мәжілістің депутаттық корпусының орташа жасы – 52 жас, бұл үшінші сайланымға қарағанда бір жасқа төмен. Жас шамасы бойынша ең көп топты 50 мен 59 жас аралығындағы депутаттар құрайды, олардың саны – 44, одан кейінгі орында 40 пен 50 жас аралығындағылар – 36 депутат, 60 жастан асқан депутаттар – 23 адам және ең аз топ 30 бен 40 жас аралығындағылар – 4 депутат.

Төртінші сайланған Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісінің төрағасы болып Аслан Есболайұлы Мусин сайланды. Өкілеттігін 2008 жылғы қазанда тоқтатты.

2008 жылғы қазанда төртінші сайланған Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісінің Төрағасы болып Орал Байғонысұлы Мұхамеджанов сайланды.

Төртінші сайланған Қазақстан Республикасы Парламентінің Мәжілісі өз қызметін Қазақстан Республикасы Президентінің «Қазақстан Республикасы Парламентінің Мәжілісін тарату және Қазақстан Республикасы Парламенті

Мәжілісі депутаттарының кезектен тыс сайлауын тағайындау туралы» Жарлық шығаруына байланысты 2011 жылғы 16 қарашада тоқтатты.

БЕСІНШІ САЙЛАНҒАН ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ПАРЛАМЕНТІ: 2012 жыл.

Бесінші сайланған Қазақстан Республикасы Парламенті **Мәжілісінің** жаңа құрамы 2012 жылғы қаңтарда қалыптастырылды.

Бесінші шақырылымда конституциялық нормаларға сәйкес 2008 және 2011 жылдары сайланған, 2007 және 2011 жылдары Қазақстан Республикасының Президенті тағайындаған Сенат депутаттарының өкілеттіктері жалғастырылды.

Парламент **Мәжілісінің** сайлауына жеті саяси партия қатысты, олардың үшеуі қорытынды нәтижелер бойынша сайлаушылар даусының 7 %-дан астамын жинады және Парламент Мәжілісіне: «Нұр Отан» **Халықтық-Демократиялық** партиясы (80,99 %), Қазақстанның «Ақ жол» Демократиялық партиясы (7,47 %), Қазақстанның Коммунистік халық партиясы (7,19 %) өтті.

Парламент **Мәжілісінде** «Нұр Отан» партиясынан 83 депутат, «Ақ жол» партиясынан – 8 депутат, ҚКХП-нан – 7 депутат жұмыс істейді. Қазақстан халқы Ассамблеясынан – 9 депутат. Мәжіліс құрамында барлығы 107 депутат бар.

Мәжілістің құрамына өткен сайланымдағы депутаттық корпусның 43 депутаты кірді.

Палатада білімі бойынша біліктілігі әртүрлі инженерлер бар, олар – 30 депутат, педагогтар – 21, заңгерлер – 13 депутат. 21 депутаттың экономикалық білімі бар, ауылшаруашылығы мамандары – 10.

Бұдан басқа депутаттық корпуста дәрігерлер, философтар, тарихшылар, саясаттанушылар, әскерилер, журналистер, мәдениет пен өнер саласының қызметкерлері және басқа да мамандық иелері бар.

Мәжілісте 2 академик, 17 ғылым докторы мен 27 ғылым кандидаты бар, 60 парламентші екі жоғары білім алған.

Палатада түрлі ұлттар өкілдерінің саны артты. Депутаттық корпусның құрамына 76 қазақ, 21 орыс, 3 украин, 2 неміс және бір-бірден татар, шешен, кәріс, өзбек және ұйғыр кірді.

26 депутат – әйел адам.

Бесінші сайланған **Мәжілістің** депутаттық корпусының орташа жасы – 56 жас, бұл төртінші сайланымға қарағанда төрт жасқа жоғары. Жас шамасы бойынша ең көп топты 50 жастан 59 жасқа дейінгі депутаттар құрайды, олардың саны – 47, 60 жастан асқан депутаттар – 34 адам, одан кейін 40 жастан 49 жасқа дейінгі депутаттар – 22 адам және ең аз топ 30 бен 39 жас аралығындағылар – 4 депутат.

Бесінші сайланған Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісінің Төрағасы болып Нұрлан Зайроллаұлы Нығматулин сайланды.

Үкімет Қазақстан Республикасының атқарушы билігін жүзеге асырады, атқарушы органдардың жүйесін басқарады және олардың қызметіне басшылық жасайды.

Қазақстан Республикасының **Үкіметі** – Қазақстан Республикасында жоғары атқарушы билік органы. Үкімет Қазақстан Республикасының атқарушы билігін жүзеге асырады, атқарушы органдардың жүйесін басқарады және олардың қызметіне басшылық жасайды.

Үкімет алқалы орган болып табылады және өзінің бүкіл қызметінде Республика Президентінің алдында жауапты, ал Конституцияда көзделген жағдайларда Парламент **Мәжілісінің** және Парламенттің алдында жауапты. Қазақстан Республикасының Президенті **Үкіметті** Конституцияда көзделген тәртіппен құрады.

Үкімет мәртебесі, құқықтары мен міндеттері Қазақстан Республикасы Конституциясының V тарауы бойынша және Қазақстан Республикасының Үкімет туралы заңы бойынша реттеледі.

Үкіметтің құқықтық мәртебесі

Қазақстан Республикасының Үкіметі мемлекеттік биліктің ерекше тармағы ретінде министрліктерден, агенттіктерден, комитеттерден тұратын орталық атқарушы органдар, облыстық, аудандық және қалалық әкімшіліктерден тұратын жергілікті атқарушы органдар жүйесін басқарады және олардың қызметіне басшылық жасайды. Оның құқықтық мәртебесінің негіздері Қазақстан Республикасының Конституциясында бекітілген (64-бап). Үкіметтің құзыреті, ұйымдастырылуы мен қызметінің тәртібі ҚР Конституциясына сәйкес 1995 ж. 18 желтоқсанда қабылданған «Қазақстан Республикасының Үкіметі туралы» (1999 ж. 6 мамырда өзгерістер мен толықтырулар енгізілген) ҚР-дың Конституциялық заңымен белгіленген. Үкімет ҚР Конституциясының, аталған Конституциялық заңның, ҚР-дың заңдары мен өзге де нормативтік актілерінің негізінде және оларды орындау үшін іс-қимыл жасайды.

Үкіметті құру

Үкіметті Республика Президенті ҚР-дың Конституциясында көзделген тәртіппен құрады. Премьер-министр Үкімет басшысы болып табылады. Премьер-министрді Парламенттің келісімімен Президент қызметке тағайындайды және қызметтен босатады. ҚР-дың премьер-министрі өзі тағайындалғаннан кейін он күн мерзімде үкіметтің құрылымы мен құрамы туралы ҚР Президентіне ұсыныс енгізеді. Президент премьер-министрдің ұсынысы бойынша үкімет құрылымын анықтайды, оның мүшелерін қызметке тағайындайды және оларды қызметтен босатады, орталық атқарушы органдарды құрады, таратады, қайта құрады. ҚР Үкіметінің құрылымын министрліктер мен өзге де орталық атқарушы органдар құрайды.

Қазақстан Үкіметі – алқалы орган. Оның құрамына Үкімет мүшелері – республиканың премьер-министрі, оның орынбасарлары, министрлер, өзге де лауазымды адамдар кіреді. Премьер-министр мен Үкімет мүшелері қызметке кірісер алдында Қазақстан халқына және Елбасына ҚР Үкіметі туралы

конституциялық заңда белгіленген тәртіппен ант береді. Премьер-министрге ерекше мәртебе берілген. Ол Президентке Үкімет құрамына кірмейтін министрліктерді, орталық атқарушы органдарды құру, қайта құру және тарату туралы, министр қызметіне кандидатуралар жөнінде, министрді қызметтен босату туралы ұсыныстар енгізеді, Үкіметтің қызметін ұйымдастырып, оған басшылық жасайды және оның жұмысы үшін дербес жауап береді.

Өкілеттіктері

Үкіметке мынадай негізгі конституциялық өкілеттіктер берілген:

- ол мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық саясаттың негізгі бағыттарын, оны жүзеге асыру жөніндегі стратегиялық және тактикалық шараларды талдап жасау;

- мемлекеттік бағдарламаларды әзірлеу;

- әлеуметтік-экономикалық және ғылыми-техникалық дамудың индикативтік жоспарларын әзірлеп, іске асыру;

- Республика Президенті белгілеген тәртіппен бюджетті және оған енгізілетін өзгерістерді әзірлеуге қатысу, парламентке республикалық бюджет және оның атқарылуы туралы есеп беру, бюджеттің атқарылуын қамтамасыз ету;

- ҚР-дың қаржы жүйесін нығайту жөніндегі шараларды әзірлеп, жүзеге асыру;

- мемлекеттік валюталық, қаржы және материалдық қорларының құралуы мен пайдалануы кезінде заңдылықтың сақталуына мемлекеттік бақылау жасау;

- құрылымдық және инвестициялық саясатты жүзеге асыру;

- баға құралуының мемлекеттік саясатын әзірлеп, ұйымдастыру;

- мемлекет реттейтін баға қолданылатын өнімдердің, тауарлар мен қызмет көрсетулердің номенклатурасын белгілеу;

- мемлекеттік меншікті басқаруды ұйымдастыру, оны пайдалану шараларын әзірлеп, жүзеге асыру, мемлекеттік меншік құқығының қорғалуын қамтамасыз ету;

- еңбекке ақы төлеу, азаматтардың әлеуметтік қорғалуы, мемлекеттік әлеуметтік қамсыздандыру және әлеуметтік сақтандыру жүйесі мен шарттарын айқындау;

- мемлекеттік аймақтық саясаттың негізгі бағыттарын әзірлеп, іске асыру;

- аймақтарды әлеуметтік-экономикалық дамытудың аймақаралық мәселелерін шешуді қамтамасыз ету;

- ғылым мен техниканы дамыту, жаңа технологияларды енгізу, мәдениетті, білім беруді, денсаулық сақтауды, туризм мен спортты дамыту жөніндегі мемлекеттік саясатты айқындап, іске асыру;

- табиғат қорлары мен қоршаған табиғи ортаны оңтайлы пайдалану және қорғау шараларын әзірлеп, жүзеге асыру;

- құқықтық реформалардың жүзеге асырылуын қамтамасыз ету;

- азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау және заңдылық пен құқықтық тәртіпті сақтау, ҚР-дың қауіпсіздігі мен қорғаныс қабілетін,

аумақтық тұтастығын сақтау және қорғау, ҚР-дың мемлекеттік шекарасын күзету шараларын әзірлеп, іске асыру;

- келіссөздер жүргізу және үкіметаралық келісімдерге қол қою туралы шешімдер қабылдау;

- ҚР-дың шет мемлекеттермен, халықаралық және аймақтық ұйымдармен қарым-қатынасты дамытуын қамтамасыз ету;

- сыртқы экономикалық саясатты іске асыру шараларын әзірлеу;

- сыртқы сауданы дамыту шараларын қолдану;

- халықаралық қаржы ұйымдарымен ынтымақтастық пен өзара іс-қимылды жүзеге асыру;

- Конституциямен, заңдармен және президент актілерімен жүктелген өзге де қызметтерді орындау.

Үкімет өзінің бүкіл қызметінде конституцияда және үкімет туралы конституциялық заңда белгіленген нысандарда Республика Президентінің алдында жауапты.

ҚР-дың премьер-министрі үкімет қызметін ұйымдастырып, оған басшылық етеді, оның жұмысы үшін жауап береді, Президентке Үкімет қызметінің негізгі бағыттары жөнінде баяндайды, қаулылар шығарады. Үкімет мүшелері өз құзыреті шегінде дербес шешімдер қабылдайды, Олар өздеріне бағынышты мемлекеттік органдардың жұмысы немесе тапсырылған жұмыс аясы үшін премьер-министрдің алдында жауап береді. Парламенттің әрбір палатасы үкімет мүшелерінің қызметтері жөніндегі есептерін тыңдауға **хақылы**. Үкімет мүшесі заңдарды орындамаған жағдайда депутаттар оны қызметтен босату жөнінде Президентке мәлімдей алады. Үкімет ҚР Конституциясы, заңдары, ҚР Президентінің нормативтік жарлықтары негізінде және солардың орындалуы үшін өз құзыреті шегінде бүкіл мемлекеттік аумағында міндетті күші бар Үкімет қаулылары мен премьер-министрдің өкімдерін шығарады, олардың іске асырылуын қамтамасыз етеді. Бұл қаулылар мен өкімдер Конституцияға, заңдарға, Республика Президентінің актілеріне қайшы келмеуге тиіс.

Жаңадан құрылған Үкімет өз қызметінің бағдарламасын жасап, бұл туралы Парламентке баяндама ұсынады. Егер Парламент Үкіметтің бағдарламасын қабылдаса, Үкімет екі ай ішінде бағдарламаны қайтадан ұсынады. Егер Парламент депутаттарының жалпы санының 2/3-сінің дауыс беруімен бағдарлама тағы да қабылданбаса, онда бұл Үкіметке сенімсіздік вотумын білдіреді. Үкімет заңдық ұсыныстар енгізуге хақылы. Ол заң жобаларының жоспарын құрып, соған сәйкес парламент мәжілісіне заң жобаларын ұсынады. Заң жобаларын дайындауға олардың сапасы үшін жауапты болатын министрліктер, мемлекеттік комитеттер, агенттіктер, бірінші басшылар қатысады. Қазақстан Республикасының Үкіметі Президенттің өкілеттік мерзімі шегінде қызмет етеді және жаңадан сайланып, қызметке кіріскен ҚР Президентіне үкімет мүшелері жазбаша қол қойған өтініш беру арқылы өз өкілеттігін доғарады.

ҚР-дың Конституциясында (70-бап) және ҚР-дың Үкіметі туралы конституциялық заңда республика Үкіметінің, оның мүшелерінің тиісті өкілетті

мерзімінен бұрын орындарынан түсу себептері мен тәртіптері қаралған. Егер Үкімет, оның кез келген мүшесі өздеріне жүктелген міндеттерді одан әрі орындау мүмкін емес деп санайтын болса, онда олар республика Президентіне өз орнынан түсуі туралы мәлімдеуге хақылы. Конституцияда (53-бап, 7-тармақ, 61-бап, 7-тармақ) көзделген жағдайларда Парламент Үкіметке сенімсіздік білдіретін болса, Үкімет өзінің орнынан түсуі туралы ҚР Президентіне мәлімдейді. Орнынан түсуді қабылдау немесе қабылдамау туралы мәселені ҚР Президенті он күн мерзімде қарайды. Орнынан түсуді қабылдау Үкіметтің не оның тиісті мүшесінің өкілеттігі тоқтатылды дегенді білдіреді. Премьер-министрдің орнынан түсуін Президенттің қабылдауы немесе оны қызметінен босатуы бүкіл Үкіметтің өкілеттігі тоқтатылғанын білдіреді. Сондай-ақ президент өз бастамасымен де Үкіметтің өкілеттігін тоқтату туралы шешім қабылдауға және оның кез келген мүшесін қызметтен босатуға хақылы. Үкімет жүргізіп отырған саясатпен келіспейтін және оны жүргізбей отырған үкімет мүшелері атқарып отырған қызметінен босатылуға тиіс.

Құрылымы

Министрліктің және өзге де орталық атқарушы органдардың басшылары болып табылатын үкімет мүшелері тиісті мемлекеттік органдарға басшылықты жүзеге асырады; өз құзыреті шегінде дербес шешімдер қабылдайды; ҚР премьер-министрінің алдында өздеріне жүктелген бағынышты мемлекеттік органдардың жұмысы үшін, сондай-ақ тиісті мемлекеттік органдардың қарауына жататын мемлекеттік басқару аясындағы істің жайы үшін дербес жауап береді; ҚР заңдарының, ҚР Президенті мен Үкіметі актілерінің орындалуын қамтамасыз етеді. Министр ҚР Конституциясында көзделген ретте (37-бап, 6-тармақ) өз қызметінің мәселелері жөнінде парламент палаталарына есеп береді.

Үкімет құрамына кіретін орталық (республикалық) атқарушы органдарды қызметінің сипатына қарай салалық құзыретті органдарға, салааралық құзыретті органдарға, бақылау және қадағалау органдарына, мемлекеттің арнайы немесе ерекше атқарымдарын іске асыратын мамандандырылған мемлекеттік органдарға бөлуге болады.

2014 жылдың тамыз айына дейін республикалық мынадай орталық атқарушы органдар жұмыс істейді:

1. Қаржы министрлігі
2. Индустрия және жаңа технологиялар министрлігі
3. Ішкі істер министрлігі
4. Денсаулық сақтау министрлігі
5. Сыртқы істер министрлігі
6. Мәдениет және ақпарат министрлігі
7. Қорғаныс министрлігі
8. Білім және ғылым министрлігі
9. Қоршаған орта және су ресурстары министрлігі
10. Ауылшаруашылығы министрлігі
11. Көлік және коммуникация министрлігі

12. Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі
13. Қазақстан Республикасының Өңірлік даму министрлігі
14. Төтенше жағдайлар министрлігі
15. Экономика және бюджеттік жоспарлау министрлігі
16. Әділет министрлігі
17. Мұнай және газ министрлігі
18. Экономикалық интеграция істері жөніндегі министрлігі

2014 жылғы тамыз айындағы мемлекеттік реформадан бастап:

Кәрім Қажымқанұлы Мәсімов – Қазақстан Республикасының премьер-министрі;

Бақытжан Әбдірұлы Сағынтаев – Қазақстан Республикасы премьер-министрінің бірінші орынбасары;

Гүлшара Наушақызы Әбдіқалықова – Қазақстан Республикасы премьер-министрінің адами даму мәселелері жөніндегі орынбасары.

№	Министрлік атауы	Министр
1.	Ішкі Істер министрлігі	Қалмұханбет Нұрмұханбетұлы Қасымов
2.	Денсаулық және әлеуметтік даму министрлігі	Тамара Босымбекқызы Дүйсенова
3.	Сыртқы істер министрлігі	Ерлан Әбілфайызұлы Ыдырысов
4.	Мәдениет және спорт министрлігі	Арыстанбек Мұхамедиұлы
5.	Қорғаныс министрлігі	Иманғали Нұрғалиұлы Тасмағамбетов
6.	Білім және ғылым министрлігі	Аслан Бәкенұлы Сәрінжіпов
7.	Инвестициялар және даму министрлігі	Әсет Өрентайұлы Исекешев
8.	Ұлттық экономика министрлігі	Ерболат Асқарбекұлы Досаев
9.	Қаржы министрлігі	Бақыт Тұрлыханұлы Сұлтанов
10.	Ауылшаруашылығы министрлігі	Асылжан Сарыбайұлы Мамытбеков
11.	Энергетика министрлігі	Владимир Сергеевич Школьник
12.	Әділет министрлігі	Берік Мәжитұлы Имашев

Сонымен қатар 2014 жылдың тамыз айына дейін Қазақстан Үкіметінің құрамына мынадай мемлекеттік агенттіктер де кірді:

1. Қазақстан Республикасының Табиғи монополияларды реттеу агенттігі
2. Қазақстан Республикасының Дін істері жөніндегі агенттігі
3. Қазақстан Республикасының бәсекелестікті қорғау агенттігі
4. Монополияға қарсы агенттік
5. Қазақстан Республикасының Статистика агенттігі
6. Қазақстан Республикасы Ұлттық ғарыш агенттігі
7. Қазақстан Республикасының Мемлекеттік қызмет істері агенттігі
8. Қазақстан Республикасы Экономикалық қылмысқа және сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес агенттігі
9. Қазақстан Республикасы спорт және дене шынықтыру істері агенттігі
10. Қазақстан Республикасының Атом энергетикасы агенттігі

Қазақстан Республикасының сот жүйесі

Сот билігі Қазақстан Республикасының атынан жүзеге асырылады және азаматтар мен ұйымдардың құқықтарын, бостандықтары мен заңды мүдделерін қорғауға, Республика Конституциясының, заңдарының, өзге де нормативтік құқықтық актілерінің, халықаралық шарттарының орындалуын қамтамасыз етуге қызмет етеді. Әркімге мемлекеттік органдардың, ұйымдардың, лауазымды және өзге де адамдардың Республиканың Конституциясында және заңдарында көзделген құқықтарға, бостандықтар мен заңды мүдделерге нұқсан келтіретін немесе оларды шектейтін кез келген заңсыз шешімдері мен іс-қимылдарынан сот арқылы қорғалуға кепілдік беріледі.

Қазақстан Республикасының сот жүйесін – Жоғарғы Сот және жергілікті соттар – облыстық және оларға теңестірілген соттар, аудандық (қалалық) соттар құрайды. Конституция қандай да бір атаумен арнаулы және төтенше соттарды құруға жол бермейді. Бірақ бұл мамандандырылған соттарды құруға болмайды дегенді білдірмейді. Сот билігі сот ісін жүргізудің заңмен белгіленген түрінде жүзеге асырылады. Соттардың адам мен азаматтың конституциялық құқықтары мен бостандықтарына нұқсан келтіретін заңдар мен өзге де нормативтік-құқықтық актілерді қолдануға құқы жоқ. Енді сот жүйесінің буындарын қарастырып көрелік.

Аудандық (қалалық) соттар – соттар жүйесінің негізгі буыны – сот әділдігін жүзеге асыруда ауқымды құзыретке ие және сот жұмысының елеулі блігін атқарады. Оларды ауданда, қалада (аудандық маңызы бар қалаларды қоспағанда), қала ауданында Әділет министрлігінің ұсынысы бойынша Президент құрады. Мұндай соттар төрағадан және аудандық судьялардан тұрады. Аудандық (қалалық) сот өзге соттардың жүргізуіне жататын істерден басқа бірінші сатыға жататын барлық істерді қарайды.

Облыстық және оларға теңестірілген соттар (мысалы, Астана мен Алматының қалалық соттары) – орта буын соттарын Президент құрады. Бұл буындағы соттар жүгіну, кассациялық және қадағалау ретіндегі бірінші саты соттары ретінде, сондай-ақ аудандық (қалалық) соттарға катысты жоғары тұрған сот ретінде әрекет етеді.

Қаралып отырған соттар сот төрағасынан, алқалар төрағаларынан және тұрақты судьялардан тұрады. Қазақстан Республикасының Жоғарғы соты – сот жүйесінің ең жоғары буыны. Жоғарғы сот азаматтық, қылмыстық және жалпы сот ісін жүргізудің соттарда қаралатын өзге де істер жөніндегі жоғары сот органы болып табылады. Заңда көзделген іс жүргізу нысандарында өзінен төмен тұратын соттардың қызметін қадағалауды жүзеге асырады. Нормативтік қаулылар алу жолымен оларға сот практикасының мәселелері бойынша түсініктемелер беріп отырады. Жоғарғы сот төрағадан, алқа төрағаларынан және тұрақты судьялардан тұрады.

Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес, Қазақстан Республикасы Жоғарғы сотының төрағасын, алқалардың төрағаларын және Жоғарғы соттың судьяларын Республиканың Жоғарғы сот кеңесінің

кепілдемесіне негізделген Республика Президентінің ұсынуымен Сенат сайлайды. Облыстық және оларға теңестірілген соттардың, алқаларының төрағаларын және облыстық соттар мен оларға теңестірілген соттардың судьяларын Жоғарғы сот кеңесінің кепілдемесі бойынша Президент тағайындайды. Басқа соттардың төрағалары мен судьяларын Әділет біліктілік алқасының кепілдемесіне негізделген Әділет министрінің ұсынуы бойынша Президент қызметке тағайындайды.

Қазақстан Республикасы судьяларының мәртебесі

Қазақстан Республикасының жасы жиырма беске толған, жоғары заң білімі, заң мамандығы бойынша кемінде екі жыл жұмыс өтілі (стажы) бар және біліктілік емтиханын тапсырған азаматтары судья бола алады. Судья қызметін алғаш рет атқарып отырған адам ант қабылдайды. Соттардың тұрақты судьялардан тұратындығын атап көрсету қажет; судьялардың тәуелсіздігі мен олардың құқына қолсұғылмаушылығы Конституциямен және заңмен қорғалады. Судьяның өкілеттігі «Қазақстан Республикасындағы сот жүйесі және судьялардың мәртебесі туралы» Конституциялық заңда көрсетілген негіздемелер бойынша ғана тоқтатылады.

Судья сот төрелігін іске асыру кезінде тәуелсіз және Конституция мен заңға ғана бағынады. Судьяға ешкімнің ешқандай ықпал етуге құқығы жоқ. Судья сот әділдігін іске асыру кезінде Конституция мен Қазақстан Республикасының заңдарын сақтауға міндетті, судьялық этика (әдеп) талаптарын сақтауға тиіс, заңсыз араласуға жол бермеу жөн. Судьялардың кеңесінің құпиясын сақтауға міндетті. Судья оқытушылық, ғылыми немесе өзге шығармашылық қызметтерді қоспағанда, өзге де ақы төленетін жұмысты атқара алмайды. Судьяны тұтқынға алуға, күштеп әкелуге, оған сот тәртібімен белгіленетін әкімшілік жазалау шараларын қолдануға, Республика Жоғарғы Сот кеңесінің қорытындысына негізделген Қазақстан Республикасы Президентінің келісімінсіз қылмыстық жауапқа тартуға болмайды. Судьялар мен оның отбасы мүшелері және мүлкі мемлекет тарапынан қорғалады.

Конституциялық кеңестің құқықтық мәртебесі

Конституциялық Кеңес мемлекеттік орган ретінде еліміздің барлық аумағында Қазақстан Республикасы Конституциясының үстемдігін қамтамасыз етеді. Конституциялық кеңес жеті мүшеден тұрады, олардың өкілеттігі алты жылға созылады. Республиканың экспрезиденттері ғұмыр бойы Конституциялық кеңестің мүшелері болып табылады. Конституциялық кеңестің төрағасын Президент тағайындайды және қызметінен де Президент босатады. Конституциялық кеңестің екі мүшесін Президент, Сенат төрағасы және Мәжіліс төрағасы сайлайды, қызметінен де солар босатады. Конституциялық кеңес мүшелерінің жартысы әрбір үш жыл сайын жаңартылып отырады.

Конституциялық кеңес құрамына тағайындау үшін мынадай талаптар қойылады:

- Қазақстан Республикасының азаматы;
- жасы отызға толған;
- республика аумағында тұрақты тұратын;

- жоғары заң білімі бар;
- заң мамандығы бойынша кем дегенде бес жыл жұмыс өтілі бар болуы керек.

Конституциялық кеңестің төрағасы мен мүшелері өздері тағайындалғаннан кейін ант береді. Конституциялық кеңестің төрағасы мен мүшелері мемлекеттік қызметтің лауазым иелері болып табылады. Сондықтан да олардың мәртебесін Конституция мен «Конституциялық кеңес туралы» Конституциялық заңнан басқа «Мемлекеттік қызмет туралы» Заң айқындайды. Конституциялық кеңеске мүшелік белгілі бір шектеулермен байланысты (олар үкімет мүшелеріне қойылатын шектеулерге ұқсас) болады.

Конституциялық кеңестің құзыреті

Конституциялық кеңес Президенттің, Сенат төрағасының, Мәжіліс төрағасының, Парламент депутаттарының жалпы санының кемінде бестен бір бөлігінің, премьер-министрдің өтініші бойынша:

- дау туған жағдайда Президент, Парламент депутаттарының сайлауын өткізудің дұрыстығы және республикалық референдум өткізу туралы мәселені шешеді;

- Парламент қабылдаған заңдардың Конституцияға сәйкестігін Президент қол қойғанға дейін қарайды;

- республиканың халықаралық шарттарын бекіткенге дейін (яғни заңдық күшіне енгенге дейін), олардың Конституцияға сәйкестігін қарайды;

- Конституция нормаларына ресми түсіндірме (яғни мазмұнын, мағынасын белгілеу) береді;

- Парламент Президентті мерзімінен бұрын қызметінен босату немесе қызметінен кетіру жөніндегі мәселе бойынша шешім қабылдау үшін конституциялық рәсімдердің сақталғандығы туралы қорытынды шығарып береді.

Конституциялық кеңес адамның және азаматтың конституциялық құқықтары мен бостандықтарына нұқсан келтіретін заңды немесе өзге де нормативтік актілерді конституциялық емес деп тану жөніндегі соттардың өтініштерін қарайды. Конституциялық кеңестің шешімдері қабылданған күннен бастап күшіне енеді, республиканың бүкіл аумағында жалпыға бірдей міндетті және шағымдануға жатпайды.

Сонымен, сот билігі біртұтас мемлекеттік биліктің өз алдына дербес тармағы болып табылады. Судьялар сот әділдігін жүзеге асыруда тәуелсіз және Конституция мен заңға ғана бағынады. Қазақстан Республикасында сот әділдігін сот қана жүзеге асырады. Сот билігінің басты міндеті – азаматтардың, олардың бірлестіктері мен ұйымдарының құқықтарын, бостандықтары мен заңды мүдделерін қорғау, Конституцияның, заңдардың, өзге де нормативтік-құқықтық актілердің, халықаралық шарттардың орындалуын қамтамасыз ету болып табылады.

Қазақстанда сот жүйесін Жоғарғы сот және жергілікті соттар – облыстық және соларға теңестірілген соттар, аудандық (қалалық) соттар құрайды. Соттардың шешімдері, үкімдері мен өзге де қаулыларының республика

аумағында міндетті түрде орындалатын күші бар деп танылады. Қазақстан Республикасы Конституциялық кеңесінің басты мақсаты еліміздің бүкіл аумағында Қазақстан Республикасы Конституциясының үстемдігін қамтамасыз ету болып табылады.

Жергілікті мемлекеттік басқару

Жергілікті мемлекеттік басқару - Қазақстан Республикасындағы жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару туралы Қазақстан Республикасының 2001 жылғы 23 қаңтардағы № 148 Заңына сәйкес, және Қазақстан Республикасының өзге де заңнамалық актілерінде белгіленген құзыреті шегінде тиісті аумақта мемлекеттік саясатты жүргізу, оны дамыту мақсатында жергілікті өкілді және атқарушы органдар жүзеге асыратын, сондай-ақ олардың тиісті аумақтағы істің жай-күйіне жауапты болып табылатын мемлекеттік қызмет.

Әкім - жергілікті атқарушы органды (ол құрылған жағдайда) басқаратын және тиісті аумақта мемлекеттік саясаттың жүргізілуін, Қазақстан Республикасы орталық мемлекеттік органдарының барлық аумақтық бөлімшелерінің үйлесімді қызмет істеуін, тиісті бюджеттен қаржыландырылатын атқарушы органдарға басшылықты қамтамасыз ететін, Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес жергілікті мемлекеттік басқару өкілеттігі және өзін-өзі басқару функциялары берілген, тиісті аумақтың әлеуметтік-экономикалық дамуының жай-күйіне жауапты Қазақстан Республикасының Президенті мен Үкіметінің өкілі;

Әкім аппараты - жергілікті атқарушы органның (ол құрылған жағдайда) және әкімнің қызметін қамтамасыз ететін мемлекеттік мекеме.

Жергілікті атқарушы орган (әкімдік) - облыстың, республикалық маңызы бар қаланың және астананың, ауданның (облыстық маңызы бар қаланың) әкімі басқаратын, өз құзыреті шегінде тиісті аумақта жергілікті мемлекеттік басқаруды және өзін-өзі басқаруды жүзеге асыратын алқалы атқарушы орган.

Облыстық, республикалық маңызы бар қалалық, астаналық әкімдік Қазақстан Республикасы атқарушы органдарының біртұтас жүйесіне кіреді, атқарушы биліктің жалпы мемлекеттік саясатын тиісті аумақты дамыту мүдделерімен және қажеттілігімен үйлестіре жүргізуді қамтамасыз етеді. Әкім облыстық, республикалық маңызы бар қалалық, астаналық әкімдікті әкім орынбасарларынан, әкім аппаратының басшысынан, жергілікті бюджеттен қаржыландырылатын атқарушы органдардың бірінші басшыларынан құрады. Әкімдіктің дербес құрамы облыстық, республикалық маңызы бар қалалық, астаналық мәслихат сессиясының шешімімен келісіледі.

Облыс, республикалық маңызы бар қала, астана әкімінің құзыреті және республикалық маңызы бар қаладағы (астанадағы) аудандық, аудандық маңызы бар қалалық, кенттік, ауылдық, ауылдық округ әкімінің құзыреті Қазақстан Республикасындағы жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару туралы Заңмен айқындалады.

Әкімдік Қазақстан Республикасының Конституциясы, заңдары, Қазақстан Республикасының Президенті мен Үкіметінің актілері, өзге де нормативтік құқықтық актілер негізінде және оларды орындау орайында қаулылар шығарады. Әкімдік қаулысына әкім қол қояды. Әкім нормативтік-құқықтық сипаттағы шешімдер және әкімшілік-басқарушылық, жедел және дербес сипаттағы мәселелер бойынша өкімдер шығарады. Әкімдіктің және (немесе) әкімнің өз құзыреті шегінде қабылдаған актілерінің тиісті әкімшілік-аумақтық бөліністің бүкіл аумағында міндетті күші болады. Әкімдік және (немесе) әкім актілерінің қолданылуын тиісті прокурордың тоқтата тұруы мүмкін. Әкімдіктің және (немесе) әкімнің азаматтардың құқықтарына, бостандықтары мен міндеттеріне қатысты актілері (Қазақстан Республикасының мемлекеттік құпиялары және заңмен қорғалатын өзге де құпиялары бар актілерден басқа) міндетті ресми жариялауға жатады.

Мәслихат

Қазақстанда жергілікті өкілді орган (мәслихат) – облыстың (республикалық маңызы бар қаланың және астананың) немесе ауданның (облыстық маңызы бар қаланың) халқы сайлайтын, халықтың еркін білдіретін және Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес оны іске асыру үшін қажетті шараларды айқындайтын және олардың жүзеге асырылуын бақылайтын сайланбалы орган.

Мәслихаттар өз қызметінде:

- жалпы мемлекеттік сыртқы және ішкі саясатқа, қаржы және инвестициялық саясатқа сәйкес келмейтін шешімдердің қабылдануына жол бермеуге;
- ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуде Қазақстан Республикасының мүдделерін сақтауға;
- қызметтің қоғамдық маңызы бар салаларында белгіленген жалпы мемлекеттік стандарттарды ұстануға;
- азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделерінің сақталуын қамтамасыз етуге міндетті.

1993 жылғы 10 желтоқсанда республиканың Жоғарғы Кеңесі ҚР «Қазақстан Республикасының жергілікті өкілетті және атқарушы органдары туралы» Заң қабылдады, бұл Заң жергілікті мемлекеттік органдардың құрылымына өзгерістер енгізді. Өкілетті органдар-мәслихат, ал жергілікті атқарушы органдар- әкімнің басшылығымен жергілікті әкімшілік деп аталды. Мәслихат пен әкімшілік «мемлекеттік басқарудың жергілікті органдары» деген ортақ атаумен бірікті.

ҚР негізгі Заңы Конституциямен жергілікті мемлекеттік басқарудың негіздері белгіленді, оған олардың әлеуметтік рөлі мен қызметін ашатын жергілікті өкілетті және атқарушы органдар жатқызылады. Негізгі заңның жаңа тармағы жергілікті өкілетті органдардың атауы мен олардың өкілеттіктерінің

мерзімін (бес жылдың орнына олар 4 жылға сайланады) өзгерту арқылы олардың мәртебесін реттейтін арнайы заң қабылдауға алғышарт жасады.

Еліміздегі алғашқы мәслихат сайлауы 1994 жылғы 7 наурызда өткізіліп, әр деңгейдегі мәслихаттар органдары өмірге енді. Өзінің қалыптасқан 20 жыл ішінде өкілеттіліктері мен біліктіліктері артқан жергілікті мәслихаттағы депутаттар корпусы – қоғамды одан әрі демократияландыруға, халық пен билік арасындағы байланысты нығайтуға, еліміздегі халықтың әл-ауқатын, тұрмыс жағдайын жақсартуға бағытталған экономикалық және саяси реформаларды жүзеге асыру барысында атқарылып жатқан жұмыстарда өз белсенділіктерін танытуда.

Сессия – мәслихат қызметінің негізгі түрі. Сессия заңға сәйкес жылына төрт реттен кем өткізілмеуі тиіс. Алайда қажет болған жағдайда депутаттардың немесе қала әкімінің бастамасымен шақырылатын мәслихаттың кезектен тыс сессияларының өткізілуі заңмен қарастырылады.

Егер мәслихаттың сессиясына мәслихат депутаттарының жалпы санының кемінде үштен екісі қатысса, ол заңды. Сессия жалпы отырыс нысанында өткізіледі.

Мәслихаттың шешімі бойынша сессия жұмысында мәслихат белгілеген мерзімге, бірақ күнтізбелік он бес күннен аспайтын үзіліс жариялануы мүмкін. Сессияның ұзақтығын мәслихат айқындайды.

Мәслихаттың әрбір отырысының алдында қатысып отырған депутаттарды тіркеу жүргізіледі, оның нәтижесін сессияның төрағасы отырыс басталардан бұрын жария етеді.

Мәслихат сессиясы күн тәртібінің әрбір мәселесі бойынша шешім қабылдайды. Бір мәселе бойынша шешімдердің бірнеше нұсқасы енгізілген жағдайда, олардың әрқайсысы сессияға қатысып отырған депутаттарға беріледі.

Бірінші сессияда мәслихат депутаттар арасынан мәслихаттың хатшысын сайлайды, ол тұрақты негізде жұмыс істейтін және мәслихатқа есеп беретін лауазымды адам болып табылады. Мәслихат хатшысы мәслихат өкілеттігінің мерзіміне сайланады.

Мәслихаттың сессиясы, әдетте, ашық сипатта болады. Егер бұған қатысып отырған депутаттардың жалпы санының көпшілігі дауыс берсе, жабық сессияларды өткізуге мәслихат сессиясы төрағасының немесе мәслихат сессиясына қатысып отырған депутаттар санының үштен бір бөлігінің ұсынысы бойынша жол беріледі.

Сессияда қарастыруға енгізілетін мәселелерді алдын ала қарастыру, мәслихат шешімдерін жүзеге асыруға әрекет жасасу және бақылау қызметтерін іске асыру үшін мәслихаттарда тұрақты комиссиялар құрылған. Әрбір тұрақты комиссияның тізбесі, саны және құрамы жеке-жеке дауысқа салынады. Олардың сандық және дербес құрамы сессия төрағасының, мәслихат хатшысының ұсынысы бойынша айқындалады. Сонымен қатар, мәслихаттың құзырына жатқызылған мәселелерді сессияларда қарауға әзірлеу мақсатында мәслихат не мәслихат хатшысы уақытша комиссиялар құруға да құқылы.

Уақытша комиссиялардың құрамын, міндеттерін, өкілеттік мерзімдерін және құқықтарын мәслихат оларды құру кезінде белгілейді.

Тұрақты комиссиялардың саны жетіден аспауға тиіс.

Мәслихаттардың тұрақты комиссиялары төрағаларының кандидатуралары тұрақты комиссиялардың отырыстарына шығарылады.

Тұрақты комиссиялар негізінен мынадай мәселелерге қатысты құрылады:

- бюджет, экономика, өнеркәсіп және кәсіпкерлік мәселелері жөнінде;

- заңдылық, құқық тәртібі және жұртшылықпен жұмыс мәселелері жөнінде;

- құрылыс, экология, көлік, сауда және тұрғын үй – коммуналдық шаруашылық мәселелері жөнінде

- әлеуметтік– мәдени даму мәселелері жөнінде.

Тұрақты комиссиялар өз бастамасы немесе мәслихат шешімі бойынша көпшілік тыңдаулар өткізе алады.

Маңызды және қоғамдық мәнді мәселелерді талқылау мақсатында тұрақты комиссияларға депутаттардың, атқарушы органдардың, ұйымдардың, бұқаралық ақпарат құралдарының және азаматтардың қатысуымен көпшілік тыңдаулар өткізіледі. Сонымен қатар комиссия мәслихат шешімінің, қабылданған бағдарламалардың және мемлекеттік билік пен басқару органдарының басқа да актілерінің орындалуын бақылауды іске асырады. Тұрақты комиссиялар оларды сайлаған мәслихат алдында жауапты және өз қызметі жөнінде жылына бір реттен кем есеп бермеуі тиіс. Депутаттардың тұрғылықты жер халқымен жұмыс істеуіне негізгі көңіл бөлінеді. Қолданыстағы заңнамаға сәйкес мәслихат депутаттары императивті мандатқа ие және өз аумағының сайлаушыларымен тұрақты байланыс жасап тұруға, оларды мәслихаттың және оның тұрақты комиссияларының қызметі, мәслихат шешімінің орындалуы жөнінде әрдайым хабардар етуге міндетті. Депутаттар тұрғылықты жер сайлаушыларын қабылдауды тұрақты түрде жүргізіп отырады, өздеріне түскен үндеулерді қарастырады. Мәслихат сессияларын, оның органдарының отырыстарын өткізу тәртібі, сұрақтар енгізу және оларды қарастыру, мәслихат органдарын сайлау және құру және басқа да ұйымдастырушылық рәсімдік мәселелер сессияда бекітілетін мәслихат регламентімен анықталады.

Ал мәслихаттың жұмыс регламенті «Қазақстан Республикасындағы жергілікті мемлекеттік басқару және өзін өзі басқару туралы» 2001 жылғы 23 қаңтардағы Қазақстан Республикасы Заңының 9-бабына және Қазақстан Республикасы Президентінің 2013 жылғы 3 желтоқсандағы Жарлығымен бекітілген Мәслихаттың үлгі регламентіне сәйкес әзірленді және мәслихат сессияларын, оның органдарының отырыстарын өткізу, оларға мәселелер енгізу және қарау, мәслихат органдарын құру және сайлау, олардың қызметі туралы есептерді, халық алдында мәслихаттың атқарған жұмысы және оның тұрақты комиссияларының қызметі туралы есептерді тыңдау, депутаттардың сауалдарын қарау тәртібін, мәслихаттағы депутаттық бірлестіктердің өкілеттіктерін, қызметін ұйымдастыруды, сондай-ақ дауыс беру, аппарат

жұмысының тәртібін және басқа да рәсімдік және ұйымдастырушылық мәселелерін белгілейді.

Мәслихат ашық дауыс беру арқылы депутаттар қатарынан құрамы так санды құрайтын есеп және редакциялық комиссияларын сайлайды. Есеп және редакциялық комиссияларының құрамына мәслихат аппаратының және басқа мемлекеттік ұйымдардың қызметкерлері енгізілуі мүмкін.

Мәслихат депутаттары саяси партиялардың фракциялары және өзге де қоғамдық бірлестіктер, депутаттық топтар түрінде депутаттық бірлестіктер құра алады. Мәслихат хатшысы депутаттық бірлестіктерге кірмейді. Депутаттың тек бір ғана депутаттық фракцияда болуға құқығы бар.

Мәслихат депутаттарының бектілген депутаттық этикасы бар. Мәслихат пен оның органдарының қызметін ақпараттық-талдамалық, ұйымдық-құқықтық және материалдық-техникалық қамтамасыз ету, депутаттарға өздерінің өкілеттіктерін жүзеге асыруға көмек көрсету үшін мәслихат аппараты құрылады.

Дерек көзі: Қазақстан Республикасындағы жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару туралы Қазақстан Республикасының 2001 жылғы 23 қаңтардағы № 148 Заңы

Қорытынды

Саяси билік туралы кешенді түсінік қалыптастыру арқылы «билік» деген ұғымның көп қырлы, күрделі әрі қарама-қайшылықты саяси-әлеуметтік құбылыс екендігін анықтадық. Биліктің табиғаты тылсым сырларға толы: билік бірде көл, бірде шөл, кейде қайырымды, кейде жауыз. Билік біресе қамқорлығы шексіз көрінсе, енді бірде қылышынан қан тамған қанішер. Бұл теңеулердің барлығына адамзат тарихынан түрлі дәлелдер келтіруге болады.

Саясаттанушы мамандар болсын, қарапайым азаматтар болсын, биліктің қыр-сырын білген сайын, саяси сауаттылығы ашылып қана қоймай, демократиялық билік жағдайында азаматтық саяси мәдениет пен саяси қатысудың маңызы қаншалықты зор екенін түсінеді.

Адамдарды ежелден қызықтыратын тақырыптардың қатарында халық пен биліктің қарым-қатынасы ерекше орын алады. Саяси ілімдер тарихында бұл мәселені талқыламаған ойшыл жоқ болар. Тарихи даму барысында биліктің де неше түрі туындап, тіптен, оны арнайы зерттейтін краторология ғылымы қалыптасты.

Жалпы алғанда, халық пен биліктің арақатынасын басқару мен бағыну психологиясынсыз көзге елестету мүмкін емес. Билік психологиясы халықты өздеріне сендіру, көндіру, мәжбүрлеу, стимул беру, мойындату негізінде басқаруға негізделсе, бағыну психологиясы билеушілерге үміт арту, сену, көну, ынталану нәтижесінде олардың айтқанын істеп, бұйрықтарын орындаумен анықталады. Сәйкесінше, бұл арақатынаста да «біз» және «олар» дейтін антогонистік жіктелу өте ерте кезден қалыптасқан. Бағзы заманнан бері билік пен халықтың қарым-қатынасы көрінбейтін баррикаданың екі жағындағы қарсыластарға ұқсайды. Сондықтан да, ежелгі дәуірден қазіргі кезеңге дейін биліктің жақсысы мен жаманын, дұрысы мен бұрысын іздеу барысында оның сан-алуан түрлері туындады. Бірақ, биліктің қаншама түрлері болғанымен, адамзат қауымының басым бөлігі демократиялық билікті таңдап, демократиялық саяси жүйені қалады. У.Черчилль бұл тұрғыда: «Бұл күнәһар әлемде басқарудың көп түрлері қолданылды және әлі де қолданыс табар. Демократияның кәміл еместігін бәрі түсінеді. Түрлі уақытта оқтын-оқтын қолданылғандарын қоспағанда, демократия – басқарудың ең жаман формасы деген ой дұрыс айтылған» деп, демократияның да кемшіліктері көп екенін, бірақ, өкінішке орай, одан жақсысы жоғын айтқан.

Антикалық дәуірдегі афиналық демократия мен римдік республикадан бастау алатын халықтық басқару түрі дами келе, бүгінгі күнге дейін жетіп отыр. Тіпті кейде, республика (*латынша res – ic, publica – бұқара, халық*) мен демократия (*грекше демос - халық, кратос - билік*) құдды бір егіз ұғым сияқты қабылданады. Қазіргі кезде БҰҰ мүше 193 мемлекеттің 140 ресми түрде республика саналса, олардағы биліктің қайнар көзі халық деп танылған. Бұл елдер демократиялық құндылықтарға сүйенеді, заңнамалары да адамның құқықтары мен бостандықтарын барынша қорғауға бағытталған, толып жатқан демократиялық институттар қызмет атқарады. Сөйте тұра, өздерін

демократиялық республикаға жатқызатын елдердегі демократияның деңгейі әркелкі. Таңқаларлығы сол, олардың бәріндегі басшылыққа алынатын құндылықтар мен ұстанымдар, қолданыстағы заңнамалары, қызмет атқарушы саяси институттары мен лауазымдары, қысқасы, мемлекетке қатысты белгілерінің бәрі бірдей және демократиялық сипатта (президент, парламент, конституция, үкімет, сот, сайлау т.б.). Бірақ іс жүзіндегі нәтиже әр-түрлі: бірінде демократия күшті, екіншісінде әлсіз, енді бірі демократияның атын жамылған биліктің өзге түрімен басқарылуда.

Бұдан қандай қорытынды жасауымызға болады? Посткеңестік халық демократияның не екенін, яғни, халық билігі деген ұғымның мән-жайын әлі толық түсінбейтін сияқты. Адам өзгермей, қоғам өзгермейді. Махатма Ганди айтқандай, «Әлемді өзгертемін десең, өзіңнен баста». Ширек ғасыр уақыт өтсе де, кеңестік тоталитарлық жүйенің кезінде қалыптасқан сыңаржақ ойлау стереотипі халықтың саяси санасына әбден сіңіп, қасаң болып қатып қалғаны сонша, күні бүгінге дейін біздің халық өзін «біз» деп, билікті «өзгенікі» деп бөтенсінеді. Себебі, халқымыз демократиялық даму жолын таңдағанымен, оның мәні мен мазмұнын білмейді. Бейнелеп айтсақ, қандай да бір жаңа бұйымды немесе дәрі-дәрмекті қолданар алдында оған қоса берілетін нұсқаулығын (инструкция) оқып таныспасаңыз, ол бұйымның не үшін жасалғанын, қалай пайдалану керектігін, пайдасы мен зияны қандай болатынын білмей дал боласыз. «Өзім білемге» салып, бұра тартсаңыз, не жаңа бұйым бүлінеді, не өзіңіз зардап шегесіз. Тап сол сияқты, демократияның да қыр-сырын біліп, меңгеру керек. Біздің қоғамның басты кемшілігі – демократияны әркім өзінше түсініп, әр адам өз білгенін істеуге көшті. Қит етсе билікті кінәлап, «Демократия жоқ!» деп, билікті сынап-мінегіш болып алды. Ал, сонда халықтың сынынан көз ашпайтын билік қайдан шықты? Демократиялық қоғамдағы билік сайлау барысында халықтың дауыс беруімен, ерікті түрде, еркін сайланған халықтың өкілдерінен жасақталатынын, сәйкесінше, билік өкілдік жолмен халықтың атынан жүзеге асырылып отырғанын біле бермейді. Демократияның басты механизмі саналатын сайлауға салғырт қарап, абсентеизмге салынып, сайлауларға қатыспайды, дауыс беруге бармайды, нәтижесін қадағаламайды. Демократияда билікке халықтық бақылау жасаудың мүмкін екендігін, халықтың сенімін ақтамаса өкілеттікті қайтарып алуға болатынын, сөз бостандығы бар екенін ойлап, бастарын қатырмайды да. Жоғарыда айтқанымыздай, өз заманында Цицерон «Республиканың әл-ауқаты азаматтардың мінез-құлқында жатыр» десе, белгілі неміс ғалымы, Берлин университетінің негізін салушы В. Гумбольдт «Жақсы биліктің бары да, жоғы да білінбейді» деген екен. Демократияны халық билігі деп білсек, бізде оның дамымай отырғанына ең алдымен халқымыздың өзі кінәлі. Бұл жерде үйреншікті әдетке басып, бас салып билікті кінәлаудың қажеті жоқ, Жозеф де Местр «әр халықтың өзіне сай үкіметі бар» деп әділін айтқан. Сондықтан да, осы оқу құралы билік туралы білім берумен қатар, қоғамның саяси санасында орын алып отырған олқылықтарды еңсеруге, демократияны дамытуға өзіндік үлесін қосады деп үміттенеміз.

Семинар сабақтарында талқылауға арналған дискуссиялық сұрақтардың тақырыптары:

1-апта.

- Биліктің мәні.
- Билік үстемдік ретінде.
- Билік түрлерінің сан-алуандығы.
- Биліктің әлеуметтік маңызы.

2-апта.

1. Билік қоғамдық құбылыс ретінде.
2. Билікті жүзеге асырудың құралдары.
3. Билік түрлері: саяси, мемлекеттік, экономикалық және т.б.

3-апта.

1. Саяси ілімдер тарихындағы билік мәселесі.
2. Биліктің деңгейлері.
3. Биліктің белгілері мен қасиеттері.
4. Биліктің психологиясы.
5. Биліктің атрибуттары.

4-апта.

1. Билік жүргізу процесс ретінде.
2. Билік ету процесі.
3. Биліктің құрамы.
4. Биліктің институционалдануы.

5-апта.

1. Биліктегі тежемелік және тепе-теңдік ұстанымы.
2. Билік жүргізудегі мақсат пен құралдар.
3. Биліктің қабілеттері.

6-апта.

1. Саяси биліктің әмбебап және ерекше белгілері.
2. Саяси билікке тән жалпы сипаттар.
3. Саяси билікке ғана тән ерекше белгілер.

7-апта.

1. Саяси биліктің түрлі деңгейлеріне сайлау.
2. Қоғамның саяси өміріндегі сайлаудың рөлі.
3. Сайлаудың түрлері.
4. Сайлаудың маңызы.

8-апта.

1. Билеуші элитаның қалыптасу ерекшеліктері.
2. Саяси элитаның рекрутталуы.
3. Мансап.
4. Элитаның атрибуттары.

9-апта.

1. Саяси билік жүргізу процесі.
2. Саяси билікті жүзеге асыру тәсілдері.

3. Саяси биліктің деңгейлері.

10-апта.

1. Саяси биліктің әлеуметтік негізі.
2. Бағынудың саяси астары.
3. Саяси биліктің құралдары.

11-апта.

1. Билікке ықпал етуші факторлар.
2. Лобби.
3. Қысым жасау топтары.
4. Коррупция.
5. Мафия.

12-апта.

1. Биліктің легитимділігінің негізі.
2. Легитимділіктің қайнар көзі.
3. Легитимділіктің түрлері.

13-апта.

1. Легитимділік.
2. Легитимділікке қол жеткізу саяси режимнің мақсаты ретінде.
3. Легитимділіктің негіздері.

14-апта.

1. Саяси биліктің механизмдері.
2. Билік бөлінісі принципі.
3. Биліктің өкілдік етуі.
4. Билік қызметіне халықтық бақылау жасау.

15-апта.

1. Тәуелсіз Қазақстандағы мемлекеттік билік.
2. Құқықтық мемлекет жағдайындағы президенттік және парламенттік билік.
3. Қазақстандағы билік бөлінісінің ерекшеліктері.
4. Елбасы айқындаған Қазақстанның ішкі және сыртқы саяси стратегиясы.

СОӨЖ тақырыптары:

- 1 СОӨЖ “Саяси ғылымдағы билік мәселесі” атты эссе дайындау.
- 2 СОӨЖ Билік ұғымын түсіндіруге бағытталған парадигмаларды жекелеп талдауға арналған тақырыптық рефераттар (әр парадигмаға жеке)
- 3 СОӨЖ Тарихи даму барысында туындаған билік белгілері мен атрибуттарын ретроспективті талдау
- 4 СОӨЖ Билік ресурстары мен әдіс-тәсілдерін көрнекі түсіндіретін слайдтар жасау
- 5 СОӨЖ “Сайлау технологиялары” деген тақырыпта баяндама жасау
- 6 СОӨЖ Қазақстандағы өкілетті билік ерекшелігін талдау (реферативтік жұмыс)
- 7 СОӨЖ Саяси режимдер (әр саяси тәртіп түріне жеке баяндама әзірлеу)

- 8 СОӨЖ «Лоббизм» – ұғым туралы талдамалық жазба
- 9 СОӨЖ Мемлекеттік биліктің деңгейлері – реферат
- 10 СОӨЖ Легитимділік саяси ғылымның маңызды ұғымы ретінде – реферат
- 11 СОӨЖ - Билік бөлінісі: теориясы мен тәжірибесі (реферат жазу)
- 12 СОӨЖ «Түрлі-түсті төңкерістер», «Араб көктемі» жайлы саяси талдау жасау
- 15 СОӨЖ Қазақстандағы мемлекеттік билік – кешенді саяси талдау жасалған қорытынды реферат жазу

**«Саяси билік» пәні бойынша
емтиханның сұрақтары**

4. «Саяси билік құбылысы» пәні, оның объектісі мен мақсаты
5. Билік ұғымының мәні мен мазмұны
6. Биліктің табиғатын түсіндіруші ғылыми тұжырымдамалар
7. Саяси биліктің әдістері мен атқаратын қызметтері
8. Саяси ғылымдар құрылымындағы билік ұғымының орны
9. Ежелгі саяси ойдағы билік мәселесі
10. Орта ғасырлардағы саяси билікке қатысты идеялар.
11. Биліктің мәнін анықтау барысында туындаған парадигмалар (телеологиялық, бихевиористік, психологиялық, жүйелік, құрылымдық-қызметтік, реляциондық тәсілдер ауқымындағы биліктің түсіндірмесі)
12. Билікті жүзеге асырудың құралдары
13. Билік түрлері: саяси, мемлекеттік, экономикалық, т.б.
 4. Жаңа замандағы билік туралы саяси идеялар
 5. Биліктің психологиялық негіздері
 6. XX ғасырдағы билік туралы теориялар
 7. Биліктің әлеуметтік маңызы
 8. Билік – қоғамдық құбылыс
 9. Билік мемлекеттің ішкі және сыртқы саясат мәселелерін айқындаушы
 10. Биліктің атрибуттары
 11. Биліктің негіздері мен ресурстары
 12. Билік жүргізу процесс ретінде
 13. Биліктің институционалдануы
 14. Саяси билік – қоғам өміріндегі өнер
 15. Билік ұғымы, оның анықтамасы мен негізгі белгілері
 16. Биліктің түрлері
 17. Саяси биліктің көздері мен органдары
 18. Саяси биліктің қасиеттері
 19. Саяси биліктің легитимділігі, оның мәні мен түрлері
 20. М. Вебер бойынша Легитимділіктің үш түрі
 21. Макиавеллизм ұғымы
 22. Легитимділікке қол жеткізу саяси режимнің мақсаты ретінде
 23. Саяси режим ұғымы, оның мәні
 24. Демократиялық саяси билік
 25. Антидемократиялық саяси режимдер
 26. Мемлекеттік билік
 27. Биліктің құрылымы мен функциялары
 28. Авторитарлық биліктің ерекшеліктері
 29. Тоталитаризм биліктің ерекше түрі ретінде
 30. Мемлекеттің белгілері мен қызметтері
 31. Билік үшін күрес. Саяси партия ұғымының қалыптасу эволюциясы, мәні және оның белгілері

32. Билік үшін күресетін саяси партияның типтері мен атқаратын қызметтері
33. Қазақстан қоғамындағы саяси партиялардың орны және рөлі. Билеуші партия
34. Билеуші элита, оның мәні мен классикалық теориялары
35. Саяси элитаның жіктелуі мен оның атқаратын қызметтері
36. Саяси көшбасшылық ұғымы, оның мәні
37. Биліктегі тежемелік және тепе-теңдік ұстанымы
38. Билік жүргізудегі мақсат пен құралдар
39. Саяси өкілеттілік ету. «Өкілеттілік» ұғымы
40. Өкілетті биліктің ерекшеліктері
41. Қазақстан Республикасы – зайырлы, құқықтық, әлеуметтік, демократиялық, унитарлық мемлекет
42. Қазақстанда егемендік пен демократияның қалыптасу кезеңдері, проблемалары және қиыншылықтары
43. Қазақстан Республикасында плюралистік демократияны қалыптастырудың жолдары
44. Саяси көшбасшылар, оның мәні мен типтері
45. Қазіргі Қазақстандағы саяси көшбасшылық институты
46. Билікке қысым жасаушы топтар. Қоғамдық ұйымдар мен қозғалыстар ұғымдары
47. Лоббизм. Қоғамдық ұйымдар мен қозғалыстар: типтері мен атқаратын қызметтері.
48. Қазақстан қоғамындағы қоғамдық ұйымдар мен қозғалыстардың орны және рөлі.
49. Демократияның тарихи формалары
50. Саяси биліктің түрлі деңгейлеріне сайлау
51. Қоғамның саяси өміріндегі сайлаудың рөлі
52. Сайлаудың түрлері мен маңызы
53. Саяси биліктің принциптері мен механизмдері
54. Саяси биліктің транспаренттілігі, ашықтығы, икемділігі
55. Биліктің мақсатты бағыттылығы, заңдылығы, бірізділігі
56. Саяси биліктегі стратегия мен тактика
57. Билеуші элитаның қалыптасу ерекшеліктері
58. Биліктің халықтан бөгіделуі
59. Саяси элитаның рекрутталуы
60. Мансап
61. Саяси биліктің жария және көлеңкелі формалары
62. Ресми билік және биліктегі «Сұр кардиналдар»
63. Саяси биліктің деңгейлері
64. Биліктегі сыбайлас жемқорлық
65. Саяси биліктің әлеуметтік негізі
66. Бағынудың саяси психологиялық астары
67. Орталық және жергілікті мемлекеттік билік
68. Билік бөлінісі ұғымы

69. Билік бөліну теориясының негізін салушылар
70. Өкілдік ету принциптері мен билік бөлінісі
71. Легитимділіктің негіздері
72. Легитимділіктің дағдарысқа ұшырауы және оны реттеу.
73. Халықтың наразылығын туындатушы жағымсыз факторлар
74. Саяси билікті іштен шайқалтатын себептер
75. Саяси биліктің механизмдері
76. Биліктегі меркантилизм
77. Билік қызметіне халықтық бақылау жасау
78. Егеменді Қазақстандағы мемлекеттік билік
79. Қазақстан – президенттік республика
80. Қазақстанның тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаев Қазақстанның ұлт көшбасшысы
81. Қазақстандағы парламентаризм
82. Қазақстандағы сот билігі
83. Қазақстандағы мемлекеттік жергілікті басқару және жергілікті өзін-өзі басқару
84. Тәуелсіз Қазақстандағы мемлекеттік билік
85. Құқықтық мемлекет жағдайындағы президенттік және парламентаризм билік
86. Қазақстандағы билік бөлінісінің ерекшеліктері
87. Елбасы айқындаған Қазақстанның ішкі және сыртқы саяси стратегиясы
88. Биліктегі валюттаризм
89. Саяси биліктің басқару түрлері
90. Биліктің объектісі және субъектісі
91. Мемлекеттік билік және азаматтық қоғам
92. Қазақ мемлекеттілігінің тарихындағы билік түрі
93. Қазақстан Республикасының билік құрылымындағы тежеу және қарама-қарсы принцип жүйесі
94. Кратологияның пәнін мен нысанын, мақсаты мен міндеттерін анықтап беріңіз
95. Қазақ мемлекеттілігінің тарихындағы билік түрлері қандай?
96. Қазақстандағы мемлекеттік жергілікті басқару және жергілікті өзін-өзі басқарудың ара салмағын көрсетіңіз
97. Саяси билікті іштен шайқалтатын себептерді атаңыз
98. Легитимділіктің дағдарысқа ұшырауы және оны реттеудің жолдарын сипаттаңыз
99. Қазақстанның тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаев Қазақстанның ұлт көшбасшысы ретінде рөлін тұжырымдап беріңіз
100. Егеменді Қазақстандағы мемлекеттік билікті қалай бағалайсыз?

(2 вариант жасадым, қайсы дұрыс? 2 вариант 2-ші бетте)

Мазмұны

Алғы сөз	3
Кіріспе	4
1-дәріс. «Саяси билік» пәнінің мақсаты мен міндеттері	8
2-дәріс. Биліктің мәнін анықтау барысында туындаған парадигмалар	12
3-дәріс. Биліктің белгілері, сипаты, қызметі, құрылымы	17
4-дәріс. Биліктің негіздері мен ресурстары	21
5-дәріс. Саяси және мемлекеттік билік	27
6-дәріс. Саяси өкілеттілік ету	32
7-дәріс. Саяси билік ұғымы және оны жүзеге асыру жолдары	35
8-дәріс. Саяси биліктің принциптері мен механизмдері	45
9-дәріс. Саяси биліктің жария және көлеңкелі формалары	49
10-дәріс. Билік және қысым жасаушы топтар	55
11-дәріс. Легитимділік	61
12-дәріс. Биліктің өз легитимділігін жоғалтуы	65
13-дәріс. Билік бөлінісі	69
14-дәріс. Бюрократия және билікті бұзушы өзге де факторлар	72
15-дәріс. Егеменді Қазақстандағы мемлекеттік билік	78

Мазмұны

Алғы сөз.....	3
Кіріспе.....	4
1-дәріс. «Саяси билік» пәнінің мақсаты мен міндеттері.....	8
2-дәріс. Биліктің мәнін анықтау барысында туындаған парадигмалар.....	12
3-дәріс. Биліктің белгілері, сипаты, қызметі, құрылымы.....	17
4-дәріс. Биліктің негіздері мен ресурстары.....	21
5-дәріс. Саяси және мемлекеттік билік.....	27
6-дәріс. Саяси өкілеттілік ету.....	32
7-дәріс. Саяси билік ұғымы және оны жүзеге асыру жолдары.....	35
8-дәріс. Саяси биліктің принциптері мен механизмдері.....	45
9-дәріс. Саяси биліктің жария және көлеңкелі формалары.....	49
10-дәріс. Билік және қысым жасаушы топтар.....	55
11-дәріс. Легитимділік.....	61
12-дәріс. Биліктің өз легитимділігін жоғалтуы.....	65
13-дәріс. Билік бөлінісі.....	69
14-дәріс. Бюрократия және билікті бұзушы өзге де факторлар.....	72
15-дәріс. Егеменді Қазақстандағы мемлекеттік билік.....	78

Мазмұны

Алғы сөз	3
Кіріспе	4
1-дәріс. «Саяси билік» пәнінің мақсаты мен міндеттері	8
2-дәріс. Биліктің мәнін анықтау барысында туындаған парадигмалар	12
3-дәріс. Биліктің белгілері, сипаты, қызметі, құрылымы	17
4-дәріс. Биліктің негіздері мен ресурстары	21
5-дәріс. Саяси және мемлекеттік билік	27
6-дәріс. Саяси өкілеттілік ету	32
7-дәріс. Саяси билік ұғымы және оны жүзеге асыру жолдары	35
8-дәріс. Саяси биліктің принциптері мен механизмдері	45
9-дәріс. Саяси биліктің жария және көлеңкелі формалары	49
10-дәріс. Билік және қысым жасаушы топтар	55
11-дәріс. Легитимділік	61
12-дәріс. Биліктің өз легитимділігін жоғалтуы	65
13-дәріс. Билік бөлінісі	69
14-дәріс. Бюрократия және билікті бұзушы өзге де факторлар	72
15-дәріс. Егеменді Қазақстандағы мемлекеттік билік	78

Семинар сабақтарында талқылауға арналған дискуссиялық сұрақтардың тақырыптары

СОӨЖ тақырыптары

«Саяси билік» пәні бойынша емтиханның сұрақтары